

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”

Филологически факултет

Катедра „Български език”

Константин Иванов Куцаров

**БЪЛГАРСКИТЕ ЛЕКСЕМНИ КЛАСОВЕ И УЧЕНИЕТО ЗА
ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна
степен „доктор на науките”**

Област на висшето образование: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.1. Филология (съвременен български език)

Пловдив, 2019

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „Български език” към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 08.07.2019 г.

Научното съчинение е с общ обем 369 стандартни страници. Структурирано е от съдържание, увод, четири основни глави и библиография на цитираната литература.

Научно жури: чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров

проф. д.ф.н. Вера Маровска

проф. д.ф.н. Диана Иванова

проф. д-р Кина Вачкова

проф. д-р Петя Осенова

проф. д-р Неля Иванова

доц. д-р Красимира Чакърва

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на **12.11.2019 г. от 14.00 часа** в **Заседателна зала** на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.
Материалите по защитата са на разположение в катедра „Български език”.

УВОД

Опитите в древността за типологично описание на думите бележат и зараждането на лингвистиката като научна дисциплина. Усилията на книжовници, философи и професионални езиковеди към принципно членение на лексемите са обусловени и ментално, и прагматично. Разкриването на съвършената структура на човешкото мислене и на човешката реч изисква стройна сегментация на изграждащите я елементи. Затова не може да ни учуди обстоятелството, че полемиките и дискусиите относно различните аспекти на лексемната таксономия продължават близо тридесет века.

На фона на фундаменталния статус, който има теорията за частите на речта в езикознанието, проблемът остава подценен, дори маргинализиран в системните научни разработки, посветени на българския език. Като негативен факт констатираме още, че през последните десетилетия в специализираните лингвистични пособия е налице унифициран класификационен модел. Казаното е актуално както за броя и състава на частите на речта, така и за критериалната база, по която се осъществява таксономията. Разбира се, има и изключения в изследователските търсения и решения, които задължително ще открием. Цялостното усещане обаче за застоялост и консерватизъм в системата се оказва основният катализатор за написването на настоящия труд.

Приоритетна наша задача ще бъде да изградим оригинална концепция за членението на думите от съвременния български речник, опираща се на научно обоснована критериална база. За постигането на целта ще е необходимо да бъде направен максимално обхванат исторически преглед, проследяващ възникването и развоя на теорията за частите на речта от древността до наши дни. Тъй като проблемът е фундаментален и описанието на всички проучвания по въпроса е непосилно дело, нашето внимание ще се фокусира само върху знакови автори, школи и класификации в историята на езикознанието. Аналитично ще бъдат разгледани трудовете на книжовниците от Древна Индия, на философите от Древна Елада, на Аристарх и граматичите от Александрийската школа, на латинските граматичи, на средновековните и ренесансовите автори, на учените от манастира Порт Роял, на Ломоносов. Възраждането и еволюцията на научните схващания за частите на речта през XIX и XX век ще проследим в контекста най-вече на руската лингвистична традиция. Основната причина е, че интересуващите ни въпроси са приоритет в изследванията именно на руските граматичи – при тях констатираме най-богато концептуално многообразие и широта на възгледите. Важно е още, че руският език, подобно на българския, е силно флективен и това обстоятелство предполага сходство при прилагането на класификационните критерии за двата езика – най-вече първостепенното съобразяване с морфологичния фактор. Разбира се, необходимото място ще бъде

отделено и на българските разработки по проблема – от Неофит Рилски до наши дни. Във всяко съчинение, освен на самата таксономия, ще бъде обърнато внимание и на специфики при граматичното описание на лексемните класове. Извличането на най-полезната информация от тематичния обзор ще ни помогне за оформянето на собствени класификационни тези, според които ще представим иновативна подялба на частите на речта в съвременния български език.

Целите на изследването обуславят и широкия спектър от синхронни и диахронни методи на работа – описание, историческа и съвременна компаративистика, структурен подход, класификация и систематизация.

ГЛАВА ПЪРВА

КЛАСИФИКАЦИИ НА ДУМИТЕ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Покълването на науката за езика ни отнася в дълбока древност. Лингвистиката се заражда в ядрото на древните философско-филологически трудове, поставящи си за цел диференцирането на езиковите сегменти на всички нива, осмислянето на техните значения и функции и кодификацията на употребите им в наличните дотогава писмени паметници.

Най-старите целенасочени граматически изследвания са свързани с културата на **Древна Индия**. Съчиненията от този период се отличават както с внушителност, така и с педантичната си прилежност и отговорност пред делото. Филологическите разработки в Древна Индия почти в целия си обем имат отношение към свещените религиозни книги на индуизма – *ведите*. Езикът на ведите е арийски, на чиято основа през VI – III в. пр.н.е. се оформя и налага в писмената култура *класическият санскрит*. Именно с ведическите текстове и с техния санскрит са свързани и граматическите търсения през периода. При налагането на санскрита като нормативен писменолитературен език е възникнала необходимостта от филологическа наука – емпирическа и описателна, която да формулира конкретни правила за разчитане и възприемане на ведическите текстове. В резултат на това се пише огромна специализирана граматична литература с много висока професионална стойност. Най-ярък представител на гилдията от този докласически период е **Яска**, живял около 700 г. пр.н.е.

Изследователите са единодушни, че граматическото учение върху канонизирания вече класически санскрит достига връхната си точка в трудовете на **Панини** (IV – III в. пр.н.е.). Според него изречението се категоризира като единица, способна да изрази мисъл. Потенциалът за конструирането му е от четири части на речта: *име, глагол, предлог, частица*. Специалистите по санскрит, а и не само те, отреждат фундаментално значение на творчеството на

Панини в историята на езикознанието. На практика той въвежда лингвистичните стандарти на класическия санскрит, ползвани вече двадесет и пет века след неговото учение. Делото на Панини не е изолиран фойерверк в древноиндийския небосклон. В „Осемкнижието” си той споменава за редица свои предшественици и признава, че предава и систематизира знания, които са трупани преди него. Що се отнася до споменатите четири части на речта – име, глагол, предлог и частица – те обикновено са дедуктивно извлечени в така наречената *коментаторска литература* от същия период. Тя е създавана паралелно с „Осемкнижието” на Панини и е имала строго дидактическо приложение. В тези именно текстове се срещат и понятия като *прилагателно име, собствени съществителни имена, нарицателни съществителни имена, неизменяеми думи* и др.

Истинското зачатие на науката за частите на речта е свързано с духовната култура на **Древна Гърция**. Оттогава влиза в употреба и класическият термин *части на речта* (μέρη τοῦ λόγου), добил широка популярност и калкиран в частните езикознания до наши дни. Особеното във филологическите търсения на древните елини е решаването на граматическата проблематика по пътя на философското осмисляне на явленията. Пръв Платон отделя в езика два типа думи – *имена* и *глаголи*. Пионерската заслуга за възникването на учението за частите на речта обаче принадлежи на **Аристотел (384 – 322 г.пр.н.е.)**. Опирайки се на понятията на логиката, в своята „Риторика” прочутият философ обособява в човешката реч три основни типа думи: *имена, глаголи* и *връзки* (σύνδεσμος), като към връзките той отнася съюзите, местоименията и члена, изпълняващи определени граматически функции. Основна роля имат името (*ὄνομα*) и глаголят (*ῥῆμα*), които са пълнозначни и чието речево функционално съвместяване формира изречението. Вече в „Поетиката” си Аристотел обособява осем части на „изложението”: *елемент* (има предвид звук – материален езиков компонент), *сричка, съюз, член, име, глагол, падеж* и *изречение* (свързана реч, текст). Класификацията му се базира на общоречевни изследователски поглед и само най-общо се докосва до същината на граматичните форми и съответно до морфологичните категории при изменяемите думи. В този смисъл по-иновативен изследователски подход откриваме във философията на **стоиците**. За тях терминът *част на речта* вече принадлежи към езиковедската риторика. Сред многообразието от думи те обособяват *глагол, съюз, член, нарицателно име* и *собствено име*. Принос на стоиците е ограничаването на падежа в рамките на именната система и респективно диференцирането на именните и глаголните словоформи.

Грамматическата литература, писана на гръцки език, достига своя разцвет през т.нар. **епоха на елинизма**. В тези години с особена мащабност и забележителна филологическа зрялост изпъква продукцията на книжовниците от **Александрийска граматическа школа**. Нейни най-видни представители са

Аристарх Самотракийски, Дионисий Тракийски и Аполон Дискол, творили през II – началото на I в. пр. н. е. Безпристрастната оценка на времето отрежда най-значимо място на **Аристарх (ок. 217 – 145 г. пр. н. е.)**. На него лингвистичната наука дължи първите научнообосновани разработки на граматическите принципи, въвеждането на базисните граматически понятия и на критериите за „правилност“ в езика.

Именно на морфологична основа Аристарх разработва теорията си за частите на речта, която ще просъществува много векове чак до епохата на неофилологията, а класификацията на думите ще се ползва от наследниците му в почти непроменлив вид. Счита се, че концепцията е едно от най-великите творения на човешкия разум и в частност на езикознанието. Аристарх сегментира думите *в осем класа* в зависимост от формоизменението им и изразяването на съответни граматични значения и морфологични категории, както и според някои лексикално-граматични сигнализации от съвременна гледна точка. Осемте части на речта са:

1. Име (ὄνομα, nomen) – склоняема (падежна) част на речта с пет граматични прояви: род, число, падеж, вид и образ. Под вид се разбира делението на имената на собствени и нарицателни, на първични и производни; под образ – делението на собствените на прости и съставни.

2. Глагол (ῥῆμα, verbum) – несклоняема част на речта с осем граматични прояви: време, лице, число, наклонение, залог, вид, спрежение и образ.

3. Причастие (μετοχή, participium) – дума, „причастна“ към особеностите на глагола и на името. Причастието няма лице и наклонение (подч. мое – К. К.).

4. Член (ἄρθρον, articulus) – склоняема част на речта, стояща както пред, така и след името. Има род, число и падеж.

5. Местоимение (ἄντωνυμία, pronomen) – дума, при която Аристарх отличава изменението по лице. Дионисий Тракийски изтъква, че се употребява вместо име.

6. Предлог (πρόθεσις, praepositio) – част на речта, която стои пред всички части на речта както в състава на думата, така и в състава на изречението.

7. Наречие (ἐπίρρημα, adverbium) – несклоняема част на речта, която е свързана с глагола. В съдържателен план проявите на наречието са три – значение, образ, сравнение.

8. Съюз (σύνδεσμος, coniunctio) – част на речта, свързваща и подреждаща мисълта. Тя има три функционалности – образ, подредба, семантика. По значение Аристарх ги обособява на пет вида: съединителни, разединителни, допълващи, причинни и извеждащи (вж. Кодухов, 1974, с. 10 – 11).

Ясно личи, че при описанието на думите Аристарх подхожда откъм три аспекта – съдържателен, граматически и речеви (изреченски). Самата осемчленна подялба на частите на речта при тях се основава на спецификата и уникалността на комбинацията от тези три признака при отделния клас думи. С убеденост можем да твърдим, че станалият универсален през годините синтез на *семантични, морфологични и синтактични признаци*, ползван като лакмус при обособяването на думите, дължи налагането си в езикознанието на александрийските граматичници.

Неслучайно същата делитбена система откриваме и в трудовете на **латинските граматичници**. Не е тайна, че приносът на римските книжовници към науката за езика не е толкова значителен, като основната им дейност се ограничава в прилагането на стандартите на александрийските граматичници спрямо латинския език. В латинските граматичници частите на речта отново са осем, но е налице една актуализация в системата. На мястото на липсващия в латинския език *член* обикновено като самостоен тип лексема се добавя *междуметието*.

За годините на **Средновековието** обикновено сме свикнали да обобщаваме, че се бележи спад в развитието на науката. В тази насока не прави изключение езикознанието – в частност няма прогрес и в учението за класификацията на думите. През периода не са известни нови оригинални трактовки. Съчиненията възпроизвеждат правилата и понятията на латинските граматичници, приемани за универсални, които механично се адаптират към другите езици.

Преломните години на **Ренесанса** неизбежно оказват влияние върху облика, съдържанието и методическата нагласа на тогавашните граматичници. Възражда се интересът към класическите текстове на старогръцки и латински език, но същевременно се появяват граматичници и на други езици: арменски, персийски, унгарски, японски, корейски, испански, холандски, френски, английски, полски, чешки, мексикански, ацтекски (вж. Кодухов, 1974). Налага се впечатлението, че и през епохата на Европейското възрождение учението за частите на речта не прави сериозна крачка напред – поне в структурния си вид. Ренесансовите лингвистични съчинения ползват наготово класификациите на думите от старогръцкото и латинското наследство, като ги адаптират към новите изследвани езици. Все пак, ако може да се говори за някаква еволюция, тя трябва да се търси в конкретните лексико-граматични обрисовки на частите на речта при описанията на отделните езици.

Следващ етап в развоја на европейското езикознание е идеята за създаване на **всеобща рационална граматика**, която възниква на френска земя – в манастира Порт Роял. Автори на издадената през 1660 г. „Всеобща и рационална граматика” (това е съкратеното ѝ название) са логикът и философът Антоан

Арно (1612 – 1694) и езиковедът по класически и нови езици Клод Лансло (1616 – 1695). Основната задача, формулирана в самия труд, е да се изведат „рационални основи, общи за всички езици, и главните различия, които се срещат в тях”. Ясно е, че авторите изхождат с презумпцията за обща логическа обоснованост на езика, от която конкретните езици се отклоняват в една или друга степен. Базисна постановка е, че езиковият изказ на съждението е структуриран от два типа думи, означаващи предмета на мисленето и формата (хода) на мисленето. Първият тип думи са името, членът, местоимението, причастието, предлогът и наречието, а вторият тип – глаголът, съюзът и междуметието (частите на речта тук са вече 9, присъстват и членът, и междуметието). Те възникват в необходимата последователност по естествения способ за изразяването на мисълта.

Класификацията на думите на езика става фундаментален проблем и за зараждащото се **руско езикознание**. През 1755 г. в Санкт Петербург излиза „Российская грамматика” на Михаил В. Ломоносов. Това е „граматика, възникнала от изследване на фактите единствено в руския език” (Супрун, 1971, с. 9). Ломоносов обаче остава верен на традиционната матрица от осем части на речта. Не може да се отрече и влиянието на т.нар. универсални граматика, тъй като диференцирането на думите е подчинено по-скоро на логико-психологически обосновки, отколкото на граматически.

ГЛАВА ВТОРА

РАЗВОЙ НА УЧЕНИЕТО ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В РУСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ СЛЕД ГРАМАТИКАТА НА МИХАИЛ В. ЛОМОНОСОВ

Обособяването на подобна глава е мотивирано от средищното място, което заема въпросът за класификацията на думите в граматиките, посветени на руския език. Можем със сигурност да твърдим, че именно на руска земя в годините на XIX и XX век учението за частите на речта, стъпило върху класическата елинистична и латинска традиция, достига своята теоретична кулминация.

През 1827 година в Санкт Петербург излиза „Практическа руска граматика”, сътворена от неординарна личност като Н. И. Греч (1787 – 1867). Констатираме непоследователност в лингвистичните търсения на автора – в частност по отношение на структурирането и класифицирането на частите на речта. На практика таксономииите на думите са две. Въпреки хетерогенния изследователски подход граматиката на Греч оставя приносна следа в теорията за частите на речта. Приветстваме идеята за самостоятелния статут на класа на причастието и дефинирането му като „действен признак” с граматически показатели, с които то попада в подгрупа заедно с прилагателните имена, а не

при глагола. Авторът красноречиво изтъква, че „всички прилагателни, чрез които се изразява действащо качество, се наричат причастия” (Греч, 1827, с. 23). Правилно е добавянето на наречието към частите на речта със самостоятелно значение и описанието му, от което се разбира, че то е дума признак на останалите думи признаци. Солидарни сме, че именно тук, при наречието, е мястото и на деепричастието. Приведени са много верни аргументи при обособяването на числителни съществителни и числителни прилагателни имена, както съответно и на местоимения съществителни имена и местоимения прилагателни имена. Основателно е усещането на Греч, че глаголът също е признак на съществителното име, но недобре е посочена спецификата на предикативната му функция. И накрая, сполучливо е откритият уникалният облик на междуметията като тип лексеми, противопоставящи се на останалите части на речта.

В „Русская грамматика” на А. Х. Востоков (1781 – 1864) „разредите думи” (т.е. частите на речта – К. К.) отново са осем:

I. Съществително име.	V. Наречие.
II. Прилагателно име.	VI. Предлог.
III. Местоимение.	VII. Съюз.
IV. Глагол.	VIII. Междуметие.

(вж. Востоков, 1831, с. 4)

Без да е търсено целенасочено, в разглежданата граматика класовете думи са представени и в морфологичната, и в синтактичната си функционалност, с което уникалността на граматическия им профил е много по-изчистена.

Подходът на В. Г. Белински (1811 – 1848) към проблема е логико-философски, очевидно повлиян от теорията за всеобщата граматика. Той говори за езика като неразривна част от мисленето на човека, а науката, изучаваща думите и езика, нарича граматика. Философска е гледната точка на автора и при класифицирането на лексемите. Най-общо той ги разделя на *части на речта* и на *частици* според „свойствата” на изразяваните от тях понятия и според „назначението” си. В заключение видният филолог извежда шест класа думи в руския език, от които четири са части на речта и две са частици на речта:

- 1) Име;
- 2) Местоимение;
- 3) Глагол;
- 4) Определително слово;
- 5) Предлог;
- 6) Съюз.

(вж. Белински, 1837, гл. III, т. 27.)

Г. П. Павски (1787 – 1863) е поредният руски книжовник с особен подход към принципите за членението на думите. Въпреки началната теза, че

разделението на лексемите на осем типа при старогръцките и латинските граматички е традиционно и против него „нищо основателно не може да се каже“, духовникът отбелязва, че „не е лошо да се покаже на какво то се основава, както и да се намери порядъкът на частите на речта, съобразен най-вече с хода на човешката мисъл (Павский, 1842, с. 5 – 6). Оттук разбираме, че и тази класификация се базира на логико-философска гледна точка – нещо повече – тя се опира на генеалогията на явленията език. Таксономията на Павски има следния вид:

I. Названия на чувствените впечатления и усещания – междуметия.

II. Названия на понятията:

- а) местоимение или главно име;
- б) съществително име;
- в) прилагателно име;
- г) числително име.

III. Названия на мислите:

- а) глагол в пълния си вид;
- б) глагол във вид на съществително име – неопределително наклонение;
- в) глагол във вид на прилагателно име – причастие;
- г) глагол във вид на наречие – деепричастие.

IV. Частици, произлизащи от имена и глаголи и служещи за съкращаване на речта:

- а) наречие;
- б) предлог;
- в) съюз;

(вж. Павский, 1842, с. 12 – 13).

Класификацията на думите няма как да остане маргинална тема и в творчеството на А. А. Потемня (1835 – 1891), определян от специалистите като първия мащабен руски теоретик по езикознание. За лингвиста философ отделно взетата дума е само научна фикция. Думата се третира като елемент на изречението и единствено реализацията ѝ на това равнище е основополагаща за категоризирането ѝ като част на речта. Именно във формално-семантичната уникалност на конкретните употреби може би се крие причината да не откриваме фиксирана класификация на думите. Иначе в хода на всестранния и задълбочен анализ на ниво изречение са категоризирани функциите на цялата палитра терминологично познати от класификациите типове слова – съществително име, прилагателно име, глагол, наречие, причастие, деепричастие, инфинитив, числително име, местоимение, съюз, предлог, частица и спомагателен глагол.

Ф. Ф. Фортунатов (1848 – 1914) е известен като основател и идеолог на Московската лингвистична школа (наричана още Фортунатовска или Московска формална школа). Вижданията му за езика поставят на нова плоскост учението за частите на речта. За първи път при класификацията на изменяемите думи при руски автор морфологичният фактор е с примарна стойност, като е прокаран последователно и строго, с детайлна яснота в разбиранията за същността и спецификите на граматичните значения и категории в индоевропейския праезик и неговите наследници. При диференцирането на неизменяемите лексеми на преден план излиза вече функционалният критерий, но се вземат предвид и особености в значението на думите. Като цяло идеите на Фортунатов оказват изключително силно влияние върху следващите разработки на частите на речта в руското езикознание. На учения може да се отреди и пионерското място за въвеждането на структурализма като изследователски подход, чиито най-видни представители – Н. С. Трубецкой и Р. О. Якобсон – дълбоко уважават своя предшественик и работят за неговата памет.

„Непосредствен и най-талантлив ученик” (Виноградов) на Фортунатов обаче е А. А. Шахматов (1864 – 1920). Шахматов признава, че същественият признак, отличаващ класовете думи една от друга, се явява връзката на всяка от тях с граматическите категории и че „самото съдържание на учението за частите на речта се основава на определянето на граматическите категории в тяхното отношение към частите на речта” (Шахматов, 2001, с. 420). Едновременно с това обаче „граматическата категория се разпознава в синтаксиса” и отгук издържаната изцяло в синтактичен ракурс дефиниция на лингвиста, че „думата в нейното отношение към изречението или изобщо към речта се определя в граматиката като ч а с т н а р е ч т а” (Шахматов, 2001, с. 420). Виждаме, че приемайки лидерството на синтактичния критерий, Шахматов в никакъв случай не подценява базисния характер на граматичните категории. Именно „чрез граматическите категории се определя вътрешната връзка на отделните думи помежду им и отношението им към изречението” (пак там, с. 421). Според тези критерии Шахматов сегментира следните части на речта в руския език: съществително име, глагол, прилагателно име, наречие, местоимение съществително, местоимение прилагателно, числително име, местоимение наречие, предлог, връзка (связка – рус.), съюз, префикс, частица и междуметие (пак там, с. 422). Интересно е да се отбележи, че в оригиналния текст (в дописка от автора с молив) местоименията са диференцирани на съществителни и на прилагателни, а също така преди съюза е добавена и свързката.

Също ученик на Фортунатов, но и последовател на концепциите на Шахматов, е А. М. Пешковски (1878 – 1933). При него частите на речта са наречени „основни граматически категории, на които се гради всяка книга” и „които се установяват не по класификационен път” (Пешковски, 2001, с. 9).

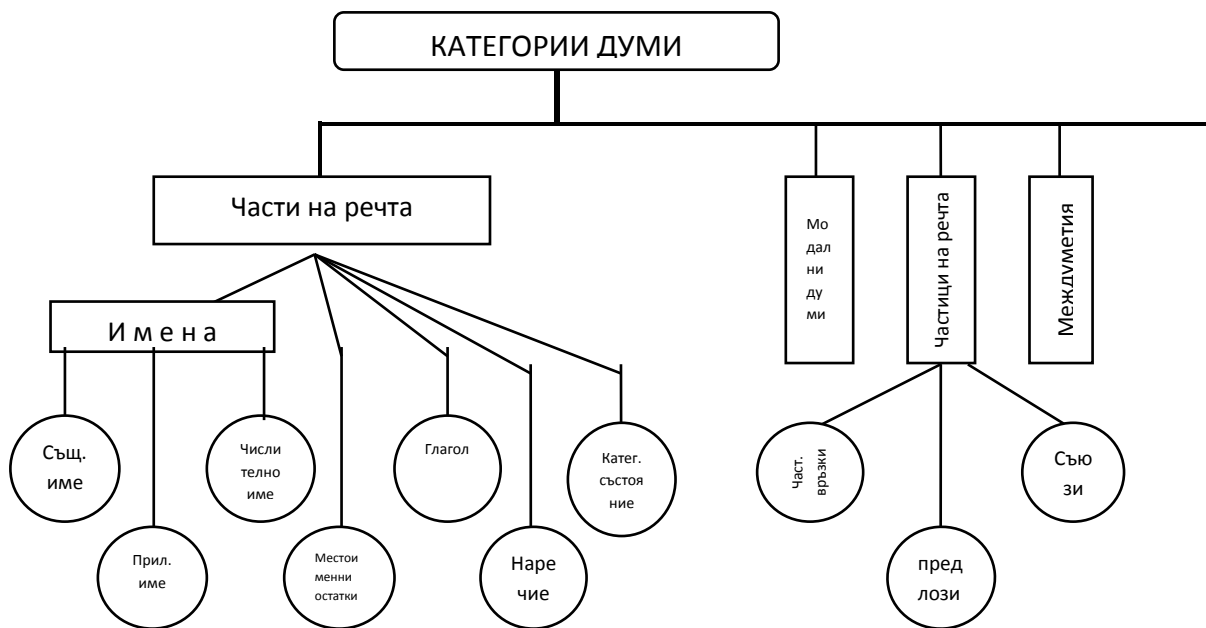
Изяснявайки за читателите лингвистичния термин *съществително име*, стоящ в семантична релация с философското понятие за *субстанция (същност)*, и философските понятия за *атрибут* и *акциденция*, имащи връзка с *прилагателното име* и *глагола*, Пешковски стига до извода, че „частите на речта са, така да се каже, нищо друго освен основните категории на мисленето в техния примитивен общонароден стадий на развитие” (Пешковски, 2001, с. 74). Така, опирайки се на мисловните логически сегменти за предметно значение, за негов действителен признак, за негов качествен признак и за признак на признаците, изследователят диференцира и рамкира съответните четири части на речта – съществително име, глагол, прилагателно име и наречие. У Пешковски не остава притеснението, че в езика функционират още редица типове думи, които формално и семантично не могат да бъдат свързани с посочените базисни категориални значения или само загатват за тях. Според него тези лексикални единици са „неизкристализирани”, „аморфни” (пак там, с. 150) към дадения момент в отношението си към основните четири части на речта, като са в състояние или на десемантизация, или пък в развой към самостоятелност.

С *principium divisionis* (принцип на разпределението) е ангажиран приоритетно изследователският подход на Л. В. Щерба (1880 – 1944). За учения е ясно, че изборът на критерии е винаги субективен. Щерба е категоричен, че частите на речта не могат да бъдат еднакви в езиците и към всеки един от тях, и то в конкретен етап от развоя му, трябва да се подхожда по проблема като към „свършено автономно явление, а не да се разглежда през призмата на други езици” (Щерба, 1957, с. 63). Частите на речта задължително имат своите „външни изразители” – „ако ги няма тях, то в дадената езикова система няма да ги има и самите категории” (пак там, с. 63). Имайки предвид руския език, изследователят изброява следните „външни изразители” на частите на речта: различни типове изменяемост на думите, префикси, суфикси, окончания, фразови ударения, интонация, словоред, особени спомагателни думи, синтактична свързка, положителни и отрицателни признаци като изменяемост и неизменяемост на думите и др. Всички тези сигнализации той нарича формални, без да откроява същинските формообразуващи морфемии.

Обикновено учениците на Фортунатов, какъвто е Н. Н. Дурново (1876 – 1937), под граматичен критерий приоритетно разбират формоизменението на думата и чак след това се имат предвид и произтичащите синтактични функции. При Дурново обаче синтактичният фактор е примарен и се прилага едностранно при класификацията на думите. Спазвайки го „последователно”, той различава в руския език следните шест части на речта: съществително име, прилагателно име, глагол, наречие, инфинитив и частица. В групата на глагола включва само спрегаемите форми. Изрично отбелязва, че „неспрегаемите форми на глагола, причастия, деепричастия и инфинитиви по своята роля в изречението не

принадлежат към този клас” (Дурново, 2001, с. 30). Причастието би трябвало да се вмести в класа на прилагателното име, защото „играе в изречението същата роля”. Аналогично деепричастието се отнася към наречието. Инфинитивът обаче се третира като отделна част на речта, тъй като има „свои особени функции”, чийто синтактичен аспект за съжаление не е посочен от автора. Иначе морфологично инфинитивът се различава от глагола по отсъствието на форми за наклонение, време, лице и число. Що се отнася до шестата част на речта – частицата, от речниковата статия става ясно, че това са „такива думи, които нямат реално самостоятелно значение, а само формално, служейки за образуване на граматически форми” (Дурново, 2001, с. 31).

Учението за частите на речта в руското езикознание достига своя апогей в изследванията на В. В. Виноградов (1894 – 1969) и най-вече във флагманския му труд „Русский язык (Грамматическое учение о слове)” (вж. Виноградов, 2001). Своята класификация на думите Виноградов илюстрира по следния оригинален начин:

(вж. Виноградов, 2001, с. 45).

Според изследователя класовете думи не трябва да се разглеждат в една повърхност. Затова „отделянето на частите на речта е необходимо да бъде предхождано от определяне на основните структурно-семантични типове думи” (Виноградов, 2001, с. 34). Класификацията „не може да игнорира нито една страна в структурата на думата” (пак там). Решаваща роля имат лексикалните и граматичните критерии, като граматичният фактор се третира като морфологично, синтактично и дори фонологично „органическо единство”. Синтаксисът обаче е „организационният център на граматиката”. От тази гледна

точка основните структурно-семантични типове думи са четири: думи названия, служебни (свързващи) думи, модални думи и междуметия.

Кулминация на лингвистическите търсения след Виноградов се явява издадената в два тома **Академична граматика на руския език** (вж. РГ, 1982). И тук теорията за частите на речта е тясно обвързана с морфологичното равнище на езика и в частност с формоизменението и морфологичните категории. Не се пренебрегва и лексикалният аспект на думата, като се подчертава, че тя представлява граматическо и лексикално единство. Именно „като граматични и лексикални единици думите се групират в части на речта, т.е. в граматични класове, обединени, първо, на основание на това обобщено абстрактно значение, произтичащо от лексикалните и граматичните значения на всички думи от дадения клас, и второ, на основание на характерния за всеки такъв клас комплекс от граматични (морфологични) категории” (РГ, 1982, с. 453). Подхождайки към същинското членение на думите, авторите на граматиката извеждат четири признака, които „съвкупно” характеризират частите на речта: 1) наличие на обобщено значение, абстрахирано от лексикалните и морфологичните значения на всички думи от даден клас; 2) комплекс от определени морфологични категории; 3) обща система (тъждествена организация) на парадигмите; 4) общност на основните синтактични функции (вж. РГ, 1982, с. 457). Съобразяването с тези четири критерия води до обособяването на десет части на речта в съвременния руски език: 1) съществително име; 2) местоимение съществително; 3) прилагателно име; 4) числително име; 5) наречие; 6) глагол; 7) предлог; 8) съюз; 9) частици; 10) междуметие (вж. РГ, 1982, с. 457). Те са разделени на три типологични групи – пълнозначни думи, служебни думи и междуметия.

Длъжни сме да отделим малко по-специално внимание на местоименията съществителни имена, тъй като тяхното присъствие сред десетте части на речта ни се струва най-неординарно като изследователско решение. Това са „неголяма и непопълваща се група думи, указващи предмет в граматическия смисъл на думата” (РГ, 1982, с. 531). Именно морфологичните им характеристики – последователно изразяване на падеж и непоследователно изразяване на число и род – дават основания на авторите да ги отделят в самостоятелна част на речта. Вече от гледна точка на семантичната си функция местоименията съществителни са разделени на пет вида: лични, възвратни, въпросителни, неопределителни и отрицателни (вж. пак там). В отделен параграф се припомня традиционното разбиране в езикознанието за местоименията като „по-широк кръг думи”, обединени от своята „указваща (заместваща) функция” и „специфично отвлечено значение”. Този общ клас обаче е граматично нееднороден и именно на граматична основа може да се раздроби на местоимения прилагателни, местоимения числителни и местоимения наречия,

като научната позиция на Граматиката е, че т.нар. местоименни форми трябва да се разглеждат при споменатите части на речта, с които образуват граматическо единство. Авторите специално подчертават, че при местоименията съществителни нещата не стоят така, тъй като граматичният им облик е различен от този на пълнозначните съществителни имена и обстоятелствата позволяват обособяването на две автономни части на речта (за подробности вж. РГ, 1982, с. 531).

Ще изтъкнем още, че спорният клас на числителното име присъства в таксономията, но пък редица нумеративни лексеми обосновано са отнесени към други части на речта в зависимост от формоизменението си.

Без съмнения съдържанието на Граматиката се явява своеобразен синтез и венец на усилията на изследователи от няколко поколения, но най-вече на търсенията от периода след Виноградов. Същото можем да твърдим и за класификацията на думите в руския език в системния труд, чиято концептуална база съответства максимално на приетите по-нататък от нас принципи на разпределение.

До наши дни – с по-висока или с по-слаба интензивност – дискусиите в руската научна лингвистика по членението на думите не стихват. Няколко десетки са системните описания на езика и монографичните съчинения, търсеци и предлагащи оригинални трактовки при лексемното класифициране. Продължава да варира и броят на частите на речта дори когато принципът на деление е един и същ. Разбира се, и критериалната основа невинаги е еднаква при отделните автори.

ГЛАВА ТРЕТА

КОНЦЕПЦИИТЕ ЗА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В БЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Темелите на филологията като наука по българските земи се поставят през втората четвъртина на XIX век. С основание се приема, че пионерът на българистиката през Възраждането е Неофит Рилски (1793 – 1881). Едва ли е учудващ фактът, че в „Българска граматика” (1835) на рилския монах приоритетен се оказва въпросът за „частите на словото”. Класификацията на думите се базира на утвърдената вече традиция в руското езикознание. Образци за Неофит Рилски са били и черковнославянските граматика на М. Смотрички и А. Мразович. Следвайки установения модел, книжовникът дели осемте типа думи на склоняеми и несклоняеми. Нов момент при сегментирането е решението на Неофит Рилски да добави члена като самостоятелна част на речта. Тук възрожденският граматик се е повлиял от гръцките граматика. Въпреки че обособява нов клас думи, рилският монах не променя броя на частите на речта.

Членът при него заменя причастието (или прилагателното, както е у някои руски автори). Това ясно се вижда при съпоставката на класификациите на думите на Неофит Рилски, Ломоносов и Востоков:

Неофит Рилски (1835)   Ломоносов (1755)   Востоков (1831)

склоняеми

{	име	име	съществително име
	член	местоимение	прилагателно име
	местоимение	глагол	местоимение
	глагол	причастие	глагол

несклоняеми

{	наречие	наречие	наречие
	предлог	предлог	предлог
	съюз	съюз	съюз
	междуметие	междуметие	междуметие

(вж. Неофит Рилски, 1984, с. 74) (вж. Ломоносов, 1755, с. 408) (вж. Востоков, 1831, с. 4)

Заслужено място в хронологията на зараждащата се българска лингвистична мисъл има третата част на „*Славеноболгарское детеводство*” (1835). Граматичното пособие е дело на възрожденските просветители Неофит Хилендарски Бозвели (1785 – 1848) и Емануил Васкидович (1795 – 1875). И в тази ранновъзрожденска граматика след класически необходимото „Предисловие”, носещо Паисиевите послания, приоритетен отново е въпросът за частите на речта. Според Н. Бозвели и Ем. Васкидович думите се разделят в осем класа, както е и в граматиката на Н. Рилски. При свищовските учители обаче не присъства членът, а причастието се осмислят като самостоятелна част на речта.

Автор на третата отпечатана българска граматика през Възраждането е Христати Павлович (1804 – 1848). В „Граматика славеноболгарска” (1836; 1845) са изброени девет части на речта (в първото издание): имена, членове, местоимения, глаголи, причастия, предлози, наречия, союзи, междуметия (вж. Павлович, 1985, с. 6) и осем във второто издание (вж. Павлович, 1985, с. 3). Христати Павлович се отказва от обособяването на члена като самостоятелна част на речта във втората преработена граматика.

Осем години изминават, преди да бъде отпечатана следващата българска граматика – „Първичка българска граматика” (1844). Тя е дело на възрожденския книжовник Иван Богоров (1818 – 1892). При него са налице промени по отношение на състава на типовете думи: име съществително, име прилагателно, прилог, местоиме, глагол, наречие, предлог, свързка, средореч (Богоров, 1986, с. 6 – 7). Най-напред прави впечатление, че причастието липсва от системата. За

първи път в българската граматична литература прилагателните имена са обособени като самостоятелни класове лексеми. Езиковедският усет на Иван Богоров не му изневерява по отношение на числителните имена. Макар и да не ги разглежда като отделна част на словото, граматикът им посвещава подглава. Други нововъведения са термините, с които авторът си служи. Определителният член е наречен прилог (по-късно ставица). Местоимението се назовава с побългарената дума местоиме. Съюзът е наречен свързка, термин, който доста прецизно отразява функцията на този тип думи в езика. Междуметието носи в Богоровата граматика названието средореч.

През 1858 година се появява „Основа за българска граматика”. Неин автор е копривщенският възрожденец Йоаким Груев (1828 – 1912). За първи път във възрожденска граматика, като изключим българските граматики, отпечатани на чужди езици, частите на речта са десет на брой: имя съществително, имя прилагателно, местоимение, член, глагол, причастие, наречие, съюз, предлог, междуметие (Груев, 1987, с. 4). Макар че числителните имена липсват в десетчленната класификация на частите на словото, Йоаким Груев им отрежда нужното място в разработката си. Най-напред авторът споменава числителните имена (по-конкретно – бройните *един, два, три* и т.н.) като шести вид прилагателни наред с качествени, случайни, притежателни, родови и относителни прилагателни имена. Впоследствие на нумеративите е посветена отделна глава.

По отношение на броя и състава на частите на речта не откриваме съществени новости и различия в граматиките на Тодор (Теодор) Хрулев (1821 – 1865), Георги Миркович (1826 – 1905) и Драган Манчов (1834 – 1908) спрямо предходните.

Следващите две граматики – „Учебникъ по българскій языкъ” (1863) и „Начална граматика за изучение на българскій языкъ” (1870), чийто автор е Сава (Стойно) Радулов (1817 – 1887), се отличават в голяма степен от отпечатаните дотогава. На първо място трябва да се отбележи, че те са преводни преработки на руски граматики. С оглед на тематичния дискурс по същественото е, че в двете граматики частите на речта са представени в различен състав. В първата са изброени дванадесет класа думи, а във втората броят им е сведен до девет. В по-ранния учебник причастията, деепричастията и числителните имена се разглеждат като самостоятелни лексемни класове заедно със съществителните, прилагателните, глаголите, местоименията, определителния член, наречията, предлозите, „союзите” и „междуметията”. Във втората граматика партиципиалните форми се разглеждат като подвластни на глагола, а числителните имена – на прилагателните.

„Грамматика за новобългарския език” (1868) е връх в книжовната дейност на Иван Момчилов (1819 – 1869). Макар и десет на брой, частите на речта се

различават по състава си от типовете думи, изграждащи съвременната традиционна класификация. Продължава да присъства членът, представян като тип дума със самостоеен статут, а не се обособява самостоятелно числителното име. Все още не се засвидетелства частицата, но пък причастието не отстъпва и в тази разработка полагащото му се място в класификацията.

Не откриваме оригинални таксономични трактовки в описанията на българския език на Никола Първанов (1837 – 1872), Начо Начов (1853 – 1916), Тодор Шишков (1833 – 1896).

През целия възрожденски период граматиките остават подвластни на гръцката традиция и предвиждат място на члена сред другите части на речта. Отсъства в класификациите единствено при Н. Бозвели и Ем. Васкидович. Неразрешим изглежда казусът и с падежа, завещан на възрожденските книжовници от черковнославянските граматисти. Наличието на падежни форми в езика ни категорично се отрича само от Г. Миркович. Комплициран за граматиките на Възраждането се оказва залогът. От една страна, той заема челно място при описанието на глаголите още преди да бъдат отбелязани глаголните категории. Глаголите се разделят обикновено на действителни, страдателни, средни, взаимни и др. От друга страна, има автори, които, паралелно с гореспомената подялба на глаголите, определят залога като едно от вербалните „свойства”, т.е. разглеждат го и откъм формообразователна страна. Неустановен остава статутът и на партиципиалните форми в лексемните таксономии. Повечето автори обособяват причастието като отделен клас думи. Някои книжовници, но малко на брой (Н. Рилски, Ив. Богоров, Г. Миркович и Т. Шишков), не ги третират като автономна част на речта. Различни са възгледите на отделните автори и по отношение на състава на партиципиалните форми. По-голяма част от създателите на граматиките под причастието имат предвид формите на сегашното деятелно причастие и деепричастието. Миналото свършено деятелно причастие пръв разглежда Й. Груев. Някак маргинализирани остават неизменяемите части на речта, които всички възрожденски граматиките представят в еднакъв състав – наречие, предлог, съюз и междуметие. Като известен напредък при делението на думите можем да отбележим обособяването на прилагателните и на числителните имена като независими части на речта. Заслугата за „освобождаването” на прилагателните имена от господството на имената (съществителните имена) е на Ив. Богоров. Числителните имена се представят като самостоеен клас думи за първи път в граматиката на болградския учител С. Радулов. Идеята му споделят впоследствие Н. Първанов и Н. Начов. Най-пълното и систематизирано възрожденско описание на местоименията принадлежи на Ив. Богоров. Важна особеност в изложението е диференцирането на прономиналните форми на „съществителни” и „прилагателни” във връзка с

тяхната функция – дали даденото местоимение се употребява като субстантив, или като адектив.

Авторът на първата наша системна граматика – Петър Калканджиев (1881 – 1942) – представя система от девет части на речта (съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимена, глаголи, наречия, предлози, съюзи и междуметия, като към последните са включени и частиците). На причастията се гледа като на глаголно-именни форми, а деепричастията са думи – средни между глагол и наречие. Според П. Калканджиев същинските числителни имена са само бройните. На местоименията приписва три функции – заместваща, посочваща и отличаваща. С оглед на граматичните особености на прономиналните форми П. Калканджиев ги дели на съществителни местоимена, прилагателни местоимена и числителни местоимена.

„Българска граматика” (1939) на Никола Костов (1894 – 1955) е свидетелство за оригинален поглед към българския език и неговата граматична структура. За съжаление това не важи за членението на думите, които и тук са девет в същия състав както при П. Калканджиев.

През същата 1939 година излиза от печат и „Грамматика на българския език”, съставена от Стефан Младенов Стоянов (1880 – 1963) и Стефан Попвасилев (1888 – 1985). Научното съчинение се състои от седем дяла. В три от седемте части се разглеждат морфологичните въпроси, а техен автор е Ст. Попвасилев. Броят и съставът на класовете думи остава непроменен.

В периода на Втората световна война се появява „Нова българска граматика” (1940) на Александър Теодоров – Балан (1859 – 1959) – една от шестте системни български граматики, написани през „жетварския” период (1936 – 1944). За първи път лексемната класификация е съставена от десет типа думи. На Балан дължим обособяването на частицата като независима част на речта. Изследователят акцентува върху факта, че другите граматични части преди него осмислят частиците като междуметия, съюзи или наречия. Твърди, че частици са „всички ония неменитни думи, които не правят службови части в изречението” (Теодоров – Балан, 1940, с. 374). Не пропуска възможността да се застрахова обаче и добавя, че не може да бъде прекарана „права резка между частици, междуметия, съюзи и наречия” (Теодоров – Балан, 1940, с. 374). В граматиката си от 1961 година, излязла две години след смъртта му, Ал. Теодоров – Балан отстъпва от по-ранното си схващане за самостоятелния статут на частицата и отново обединява частици и междуметия с разликата, че разделът е озаглавен „Частици”. Големият учен диференцира два вида частици – „междучастица” и „междуметие” (вж. Теодоров – Балан, 1961, с. 495).

В „Българска граматика” (1941) на Димитър Попов частите на речта отново са девет. На фона на обичайните наименования на класовете думи предложените от Д. Попов термини се отличават. Съществителното име е

наречено „предметно име”, наречието е „приглаголие”, съюзът – „връзка”. За причастията се дава квалификацията, че са отглаголни прилагателни.

„Основна българска граматика” (1944; 2. изд. – 1978) на Любомир Андрейчин (1910 – 1975) е шестата поред и последна граматика от плодovitия период. На това свое научно съчинение изследователят дължи „титлата” си основоположник на съвременната българска описателна граматика. Десетте части на речта, актуални и към момента в повечето лингвистични пособия по български език, се налагат в обучението именно след появата на този труд.

Приносен характер има описанието на граматичните значения на глагола. В тази граматика наред с типичните до момента глаголни категории лице, число, вид, време, залог и наклонение се обособява и самостоятелна категория „начин на изказване”. В нейните граници се противопоставят форми за „лично или пряко изказване” и за „преизказване”. Деветчленната темпорална система е наложена и утвърдена в обучението по български език също от Л. Андрейчин. Ученият застъпва становището, че сегашно, минало свършено и бъдеще време са с просто хронологическо отношение, а останалите – със сложно. Всяко едно от шестте сложни времена е ориентирано към „посреден” момент, а този момент, от своя страна, се определя съобразно момента на говоренето (вж. Андрейчин, 1978, с. 175). Л. Андрейчин долавя резултативната семантика на перфектовидните форми (пак там, с. 198).

Не остават незабелязани сходните граматични характеристики на числителните поредни с прилагателните имена.

Л. Андрейчин забелязва, че по служба и форма притежателните местоимения напомнят прилагателните имена. Посочва още, че показателните прономинални форми също функционират като прилагателни имена и като тях се съгласуват по род и число със съществителното име, което определят.

В раздела за наречията, в частта за образуването, Л. Андрейчин споменава деепричастията като наречия, формирани от глаголи. Веднага прави уговорка обаче, че „се отличават с по-голяма глаголност” (Андрейчин, 1978, с. 319). Тук намират място и т.нар. местоименни наречия.

Л. Андрейчин убедително доказва самостояния статут на частиците. Изтъква, че частиците имат сходни с наставките и окончанията функции, но са сравнително по-самостоятелни и се съчетават с думи, оформени в граматично отношение. Като лексикален клас те се открояват от междуметията поради неприсъщата им емоционална експликация и поради невъзможността да се употребяват самостоятелно. От адвербиалните форми също ги отличава невъзможността им да се употребят самостоятелно (вж. Андрейчин, 1978, с. 336).

Сред емблематичните автори на системни граматики е и Стоян Стоянов (1911 – 1997). В „Грамматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология” (1964) въпросите за частите на речта се разглеждат във втория дял,

посветен на морфологията. В раздела „Граматичната класификация на думите” се представят принципите за членение на думите – семантично-граматичен, морфологичен и синтактичен.

Семантично-граматичното разпределение на думите се осъществява на базата „на най-общото в значението” им, а също и на основата на граматичните им характеристики. По този начин думите се поделят „на групи, наричани части на речта” (Стоянов, 1964, с. 153). Например думи от типа на *река, къща, дърво* притежават общото значение „предмет или пък предметност”, типични за тях са и еднаквите граматични значения – „род, число и евентуално определеност” (пак там, с. 153). На практика всички думи, които означават „предметност” и изразяват граматично значенията род, число и определеност ~ неопределеност (положение), обособяват групата на съществителните имена. На основата на семантично-граматичния принцип, по описания начин, Ст. Стоянов разпределя думите в десет групи (части на речта): съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимения, глаголи, наречия, предлози, съюзи, междуметия, частици. Авторът добавя в забележка под линия, че: „Броят на групите думи (частите на речта) през различните времена, според състоянието на науката на езика, е бил различен” (Стоянов, 1964, с. 153). Изследователят уточнява, че е необходимо да се обърне внимание на факта, че класификацията има доста условен характер и на съвременния етап от развитието на езика. В духа на традицията са разясненията за морфологичната класификация, която разпределя думите на две групи – изменяеми и неизменяеми. Нищо необичайно не се открива и в синтактичната класификация, основаваща се на „функционално-синтактичен признак”, според който думите са или самостоятелни части на изречението, или не са. Междуметието не се разглежда нито като самостоятелна, нито като служебна дума, то е „странична дума” в изреченската конструкция.

В „Граматика на българския език” (1981) от Юрий Сергеевич Маслов (1914 – 1990) се открояват редица постановки, които имат важна роля за преосмислянето на системното описание на типовете думи в българския език. В част трета на научното съчинение („Формообразуване и функциониране на частите на речта”) се анализират въпросите, свързани с граматичния и функционалния потенциал на лексемните класове. Нови моменти в таксономията на Ю. Маслов се явяват съставът и подребата на типовете думи, които са представени в следната последователност: 1. съществително име, 2. прилагателно име, 3. числително име, 4. глагол, 5. неглаголен предикатив, 6. наречия, 7. думите показатели и заместители (местоимения + местоименни наречия) и други разреди думи, 8. служебни думи и частици: предлози, съюзи, частици за степен; 9. модални и изтъкващи думи и частици; 10. междуметия.

В раздела за числителните имена не се споменават т.нар. редни (вж. Маслов, 1981, с. 179 – 191). При бройните Ю. Маслов акцентира върху формоизменението по род при лексемите *един* и *два*, а при *един* – изменение и по граматическо число (пак там, с. 179). Правилна е констатацията на автора, че „всички числителни образуват о п р е д е л е н и форми” (пак там, с. 180). Друго вярно наблюдение на чуждестранния българист е, че „Формите *милиони* и *милиарди* са един вид форми на съществителни имена, а не на числителни” (пак там, с. 180).

Неглаголният предикатив (категория за състояние) „е втората (освен и след глагола) специфично предикативна част на речта” (Маслов, 1981, с. 290). Според Ю. Маслов нейни отличителни характеристики са сказуемната синтактична функция и изразяването на общи категории време и наклонение, с които се противопоставя на имената и наречията. Същевременно неглаголният предикатив се различава от глагола по отсъствието на „синтетични спрегаеми форми” и участието в конструкцията на думи, етимологично свързани със съществителните имена, прилагателните имена и наречията (пак там, с. 290). Авторът диференцира: безлични предикативи от типа *Срам ме е*; безлично-предикативни думи от типа *Неловко ми е*; небезлично-предикативни думи от типа *Аз съм добре* (пак там, с. 290 – 292).

В класа на наречието при Ю. Маслов отсъстват местоименните наречия, модалните думи и предикативните наречия (вж. Маслов, 1981, с. 294 – 295).

Прономиналните форми са разгледани нетрадиционно за българския език. Ю. Маслов уточнява, че има два типа деление на местоименната лексика: „По категориалните значения, присъщи за частите на речта, са противопоставени едни на други местоимения съществителни, местоимения прилагателни, местоимения числителни и местоимения наречия” (Маслов, 1981, с. 297). Отбелязва се и липсата на думи заместители за глаголите и неглаголните предикативи. Вторият тип деление е обичайният – разграничават се лични, притежателни, показателни местоимения и т.н. Ю. Маслов разяснява, че двете класификации се пресичат, но не се попълват всички клетки. На основата на тези обстоятелства той разпределя местоименната лексика в две системи. Първата включва лични и притежателни, възвратни и невъзвратни местоимения, а втората – всички останали, които, от своя страна, се групират на отделни подсистеми.

Масловата „Грамматика на българския език” се явява „бяла лястовица” на фона на наличните лексемни таксономии в българското езикознание. За първи път наблюдаваме разчупване на класификационния модел, без да са налице съществени изменения в критериалната база. Напротив, оригиналният и същевременно добре защитен облик на членението на думите при Ю. Маслов е продукт именно на стриктното придържане към трите класически принципа на

лексемно деление. Проличава, разбира се, и положителното въздействие върху автора на руската лингвистична традиция, която той добре познава.

През 1986 година в списание „Български език и литература” е отпечатана статията „Проблемът за частите на речта” на Моско Москов (1927 – 2001). Изследването има несъмнен приносен характер и е вторият светъл лъч в българското езикознание (след „Граматиката” на Ю. Маслов) по въпроса за членението на думите. Проблемът за лексемната класификация се поставя на нова научна основа. Фактът не е изненадващ, тъй като лингвистичните търсения на М. Москов са с широк диапазон.

На първо място, на автора му прави впечатление, че при обяснение на лингвистичния термин част на речта препратките от него (в специализираните речници) са към понятията видове думи или класове от думи. При самото изясняване на семантиката пък се прилага единствено понятието клас думи. М. Москов споделя и наблюдението си, че в чуждоезиковите научни разработки се дава предимство на термина класове от думи, а в преподаването аксиоматично се запазва части на речта. Според него тези обстоятелства подсказват, че класическият термин „е в процес на изживяване” (Москов, 1986, с. 37). Аргументите за отказа на учения от термина част на речта днес се споделят от почти всички профилирани специалисти. Първият довод, който М. Москов изтъква, се състои в това, че терминът противоречи на главната дихотомия в езикознанието – език ~ реч. Авторът пояснява, че думите в речта са обвързани със значението на конкретното изречение. Думите от речниковия състав на езика, от друга страна, се поделят спрямо „определени критерии на групи от думи или на класове от думи... В този смисъл те не са никакви „части на речта”, а класове от думи в езика” (Москов, 1986, с. 38). Вторият аргумент на М. Москов е неоснователното според него задържане „по традиция” на завещания ни термин калка от класическото езикознание.

Най-обемна част от статията заемат редовете, посветени на класификацията на думите. Логично описанието започва с принципите на разпределение, които са обичайните три – семантичен, морфологичен и синтактичен. По-важното в случая, на което обръща внимание М. Москов, е, че: „Прилагането само на един от тези принципи не може да доведе до пълна и точна класификация на думите” (Москов, 1986, с. 39). На основата на тройния критериен синтез авторът въвежда класификационни показатели за подялбата на типовете думи в езика, които са: класификационен показател **денотат**, класификационен показател **класема** и класификационен показател **граматична категория**. Класификационният показател денотат на практика е логико-съдържателен критерий за групиране на думите. Класификационният показател класема също е обвързан с денотата. На базата на семантичното съдържание на думите, заместващи определен денотат, се извежда един признак, който е

характерен за група думи от речниковия състав. Класификационният показател граматична категория е морфологичен критерий. Лексемите се групират въз основа на общите си граматични значения, които са изразени от грамемите на граматичните категории (Москов, 1986, с. 40).

На основата на изложените теоретични съображения М. Москов предлага свой опит за систематизация на частите на речта. Основната подялба на думите е на четири суперкласа:

1. Лексеми – тук спадат думите с назоваваща функция (съществителни, прилагателни, числителни, глаголи, наречия).
  2. Лексемни субститути – тук спадат думите със заместваща функция – местоименията, към които М. Москов не включва притежателните.
  3. Лексоиди – тук попадат звукоподражателните и образоподражателните думи, които са с „изразителна функция” – междуметията.
  4. Граматемите – тук е мястото на служебните думи, наречени от автора „самостоятелни морфеми”.
- (вж. Москов, 1986, с. 42 – 47)

Научното съчинение на М. Москов завършва с обобщения на тезите. Специалистът по общо езикознание пледира за официализирането на термина „класове от думи”. Препоръчва и промяна в таксономията на някои лексеми. Става въпрос за числителните редни, които би следвало да се отнесат към прилагателните. Авторът предлага да бъдат наречени „числени или редни прилагателни”. Причастията според него би било добре да се разделят на глаголни прилагателни, които да се включат в класа на прилагателните, и на вербоиди или причастия, които да останат в класа на глагола. Препоръчва още притежателните местоимения да се разглеждат заедно с прилагателните под названието „местоименни прилагателни”. Наречията да се диференцират на три вида – качествени, количествени и обстоятелствени.

Следващата системна граматика в нашето полезрение е тази на Петър Пашов (1931 – 2009). В краткия раздел, посветен на „Грамматическата класификация на думите”, П. Пашов посочва, че лексемите в езика (в скоби отбелязва, че става въпрос за думите от речниковия състав) се разделят „на групи (или класове)” (Пашов, 1994, с. 54). Те са традиционните десет – съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимения, глаголи, наречия, предлози, съюзи, частици и междуметия. Изследователят изтъква базисната класификационна постановка за наличието на три критерия: семантично-граматичен, морфологичен и синтактичен (Пашов, 1994, с. 54). Уточнява, че „невинаги границите между отделните класове думи са безспорни – има и отделни преходни случаи” (пак там, с. 54).

Несъмнен е приносът за българското езикознание на великотърновския професор Станьо Георгиев (1928 – 2018). Капиталният му труд е „Българска морфология” (1991), в който теоретичната проблематика около членението на думите е локализирана във встъпителната глава. Според Ст. Георгиев частите на речта „са най-крупните класове от думи, обединени по своето общо лексикално и категориално значение, по общността на формите за изразяване на граматичните категории и по синтактичната си употреба (Георгиев, 1991, с. 12). Принципите на разпределение са семантичен, морфологичен и синтактичен. Важно е заключението на автора, че „Убедителен единен критерий въз основа на тези признаци може да се изгради, ако се видят те в единството им, в тяхното взаимно съответствие и обусловеност. В противен случай се поражда съмнение по отношение на това единство и се отрича наличието на подобни класове” (Георгиев, 1991, с. 12). Частите на речта в системната научна разработка са поделени на изменяеми – 1. съществително име, 2. прилагателно име, 3. числително име, 4. местоимение, 5. глагол; неизменяеми пълнозначни – 6. наречие, 7. предикатив, 8. детерминатив; неизменяеми служебни – 9. предлог, 10. съюз, 11. частица, 12. междуметие. Веднага прави впечатление обособяването на два класа думи – предикатив и детерминатив – които не се срещат в останалите граматика, написани от българи.

„Предикативът е носител на семантичното съдържание на безличната предикативна част и това е определило развитието му на отделна част на речта” (Георгиев, 1991, с. 92). Авторът разяснява т.нар. успоредна деривация – от прилагателните имена за среден род се образуват и наречия, и предикативи от типа *сुकно, хладно*. Ст. Георгиев посочва, че наречието може да се тълкува като преходен етап между прилагателното име и предикатива.

Подобно на предикатива образуването на детерминатива се осъществява „най-често по пътя на семантичната деривация” (Георгиев, 1991, с. 230). Основанието на Ст. Георгиев да даде автономност на такъв клас думи се състои в това, че лексеми от типа *главно, впрочем, следователно* и т.н. са лишени от синтагматични връзки („имат нулева синтагматична характеристика”), по което се отличават от наречието и предикатива. Функцията на детерминативите в изречението е структурна, без да заемат определена позиция. За разлика от частиците те са пълнозначни думи. Семантичната им характеристика е да изразяват отношението на говорещия към съдържанието в изречението (вж. Георгиев, 1991, с. 94 – 96).

В теоретична рамка е поставен въпросът за частите на речта и в „Българска граматика. Морфология” (2008) от Руселина Ницолова. Критериите са познатите три – синтактичен, морфологичен и семантичен, като първото място на синтактичния фактор в подредбата вероятно не е случайно. За свой базис Р. Ницолова избира съвременната класификация на Анвард (2006):

<i>Класове думи</i>	<i>Синтактична форма</i>	<i>Семантична категория</i>	<i>Тип морфология (ако има)</i>
Имена и местоимения	Аргументи	същина, обект	именна
Глаголи	Предикати	Събитие	глаголна
Числителни и други квантификатори	модификатори на аргументи	Признак	именна
Прилагателни	модификатори на аргументи	Признак	именна
Наречия	модификатори на предикати	количество/признак	няма
Адпозиции, субпозиции, предлози	Модификатори	отношение/място/време	няма
Междуметия	Независими	Ситуация	няма
Съюзи	свързващи средства	Отношение	няма

(Ницолова, 2008, с. 42)

Логиката в подялбата на Анвард не е подложена на анализ, но с нея Р. Ницолова очевидно се съобразява. Този факт не оказва влияние върху „кодифицирания” брой (10) и състав на частите на речта в съвременния български език: съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимения, глаголи, наречия, съюзи, предлози, частици и междуметия.

Една от трудностите при класификацията на частите на речта, които Р. Ницолова отбелязва, са причастията. Те се интерпретират като подклас на глаголите в съвременните граматика, защото изразяват вид, залог, време, но притежават признаци и на прилагателните имена (род, число, детерминация, а понякога и степенуване) и функционират в изречението в състава на предикати и като модификатори (определения) (вж. Ницолова, 2008, с. 44). Деепричастието пък се описва като хибрид от глагол (с признаци вид и залог) и наречие (обстоятелствено пояснение, адюнкт).

В своята подялба на частите на речта Р. Ницолова не изтъква като примарно определящ някой от трите класически критерия – семантичен, морфологичен и синтактичен. Липсва дори ординарната теза, че трите фактора би трябвало да действат в синтез. Решението на специалистката да не променя класификационния статут на редните числителни имена, на местоименията, на причастията и на други типове изменяеми думи обаче имплицира, че за нея определящ е семантичният признак. Това се потвърждава и от редица нейни експлицитни теоретични аргументации.

За съжаление, най-новите системни граматики, посветени на съвременното състояние на българския език, чиито автори са П. Пашов (1989), Ив. Куцаров (2007) и Р. Ницолова (2008), на практика не допринасят с нищо към таксономичната проблематика. Казаното важи в пълна степен за принципите на класификация, броя на частите на речта и техния състав. Изключение от това тягостно усещане за консерватизъм правят граматиките на Ю. Маслов (1981) и Ст. Георгиев (1991).

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КЛАСОВЕ ДУМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Главната задача на настоящия труд е да изгради актуална и иновативна таксономия на думите в съвременния български език. От обзорните страници се убедихме, че в родното ни езикознание проблемът за частите на речта рядко попада в центъра на вниманието. Създава се усещане, че за изследователите въпросът изглежда решен едва ли не аксиоматично.

Няма съмнение, че таксономията на думите при конкретен език е фундаментална лингвистична задача – поне що се отнася до граматичното му описание. Диференцирането на лексемите на базата на утвърдени принципи ги въвежда в стройна система и се създава ясен алгоритъм за морфологичната и синтактичната им обрисовка. Изгражда се комплексна представа за семантичния потенциал, с който дадена дума е готова да „заработи” в речта.

1. Учението за частите на речта в планетата на езикознанието.

Следва да отбележим, че морфологичното пространство, като дял от науката за езика, предлага най-благодатната почва за теорията на частите на речта. Думата като словоизменителна единица е основният обект на изследване от морфологията. За да е готова за формоизменение обаче, думата трябва да съществува в завършен вид като лексикосемантична единица. Учението за частите на речта цели да класифицира (таксономизира) думата именно в нейната логико-семантична и граматична цялост. В този семантичен синтез тя е на разположение на потребностите на синтаксиса. Затова според нас е най-приемливо възгледите за членението на думите, както и самата класификация, да се локализируют в началото на морфологичното описание на даден език, т.е. след раздел „Лексикология” и след частта за морфемата и морфологичните категории. Мястото на теорията за частите на речта в морфологичните глави в системните описания на езика може да бъде защитено и от обстоятелството, че мнозинството лингвисти приемат морфологичния облик като фактор с първостепенна значимост при таксономичното детерминиране на дадена дума.

2. „Частите на речта”, „класове думи в езика” или „класове лексеми в езика”.

„Части на речта” със сигурност е един от най-старите термини в лингвистиката, който битува в научната и в школната книжнина вече трето хилядолетие. Той има старогръцки произход (μέρη τοῦ λόγου), по-късно е възприет от латинските граматисти (partes orationis), а през следващите столетия е калкиран и в останалите частни езикознания (напр. рус. части речи; англ. parts of speech; фр. parties du discours; нем. Redeteile).

През последните десетилетия, предимно след първата половина на ХХ век, немалко родни изследователи (вероятно под влияние на чужди източници) изказват своите възражения относно научната коректност на термина части на речта. Пръв заема категорична позиция Ал. Теодоров – Балан, който, съобразно дихотомията език ~ реч, отбелязва, че става въпрос по-скоро за части на езика. В Академичната граматика от 1983 г. на Института по български език към БАН под линия е отбелязано, че „самият термин „части на речта”, строго погледнато, е несъответстващ и неправилен, защото се отнася за групи думи, класове думи от лексикалния състав на езика, а не за част или сегменти от свързана реч” (Грамматика, 1983, с. 39). Без да теоретизира по въпроса, в своята „Практическа българска граматика” П. Пашов говори за „граматическа класификация на думите”, като те „се делят на групи (или класове)” (Пашов, 1994, с. 54). За Ив. Куцаров „Терминът части на речта... и значението му не съвпадат със съдържанието, което означава. На практика той се отнася за групи думи, групи лексеми, класове думи, а не за части на свързана реч” (Куцаров, Ив., 1997, с. 32). Най-категоричен застъпник за въвеждането на нов по-коректен термин е М. Москов (вж. Москов, 1986).

Нашата трактовка не се различава по същество. Няма никакво съмнение, че части на речта е термин, кореспондиращ повече със синтактичното равнище на езика. Учението, което е предмет на настоящото изследване, обаче има друга цел – да групира типологично лексикона на даден език. В този дух се присъединяваме към изказаните становища за необходимостта от по-коректен термин, който да замести „ветерана” части на речта. Безспорно по-подходяща е квалификацията *класове думи в езика*. Нейни синоними биха могли да бъдат изразите „групи думи”, „видове думи”, „типове лексеми”, „таксономични лексикални единици” и др. Малко по-надолу ще се опитаме да убедим, че за нас най-прецизната формулировка е *класове лексеми в езика*. Разбира се, класическият термин части на речта е добил такава популярност, че вероятно още дълги години ще има запазено място в риториката на лингвистичните съчинения.

3. Понятията „дума” и „лексема”.

Задачата, с която сме се ангажирали – да сегментираме „класовете лексеми” в съвременния български език, ни задължава да декларираме нашето теоретично разбиране за „дума”. Едва ли ще се намери специалист, който да

оспори значимостта на термина „дума” в езиковедството. Той има фундаментално място в науката, в частност в лингвистичните проучвания, а и в редица други изследвания в областта на хуманитарното познание. Стига се дотам, че поради семантичната многоизмерност на понятието до днес няма универсално, да не говорим за негово верифицирано определение. Ще цитираме и една максимално синтетична дефиниция от по-ново време на Рошел Лийбър. Според авторката думата може да се определи „като една или повече морфеми, които могат да съществуват самостоятелно в езика“ (превод мой – К. К.) (Lieber, 2016, с. 3). Сред българските езиковеди опит за лаконично и ясно дефиниране на думата прави Вл. Георгиев: „Думата е граматически оформено звуково съчетание (много рядко един звук), свързано с определено значение и употребявано от някакъв човешки колектив” (Георгиев, Дуриданов, с. 142). Според Ст. Георгиев: „... думата е минимална знакова единица на езика, която може да бъде интегрант в синтактичните единици. Тя съчетава лексикално и граматично значение в една обща форма” (Георгиев, Русинов, 1996, с. 18).

В работния ни дискурс широко приложение намира още терминът „лексема”. Той има старогръцки корен – от думата λέξις, и означава „говорене, реч, дума”. Много често в ежедневието, а и в научната риторика лексема се употребява като синоним на дума. Коректно е да уточним, че в съвременното езиковедство понятието „лексема” е придобило по-специфичен смисъл. То кореспондира с плана на изразяване на думата, докато в аспекта на плана на съдържане говорим за „семема”. Следователно думата е единство от лексема и семема. Под лексема в лингвистиката обикновено се има предвид „съвкупност (клас) от граматични форми, присъщи на думата в едно от нейните значения” (Косовский, 1974, с. 12). Дефиницията е съобразена с обстоятелството, че при нюансите в значението на една дума не е задължително формите ѝ да са еднакви. М. Москов също диференцира понятията лексема и дума, като отбелязва, че: „Лексемата е единица на езика, има знаков характер (заместник е на предмет и признак на предмета), изпълнява номинативна функция...”, докато „дума се употребява в най-широк смисъл” (вж. Москов, 1986, с. 41). Следва важното заключение, че „класовете от думи в лингвистичен аспект трябва да се наричат класове от лексеми” (подч. е мое – К. К.) (пак там, с. 41).

Няма съмнение, че за научното езиковедство дума и лексема са термини, които не се препокриват. В съгласие с цитираните по-горе становища ние също ще третираме лексемата като *езикова единица в своята парадигматична цялост*. Формалното си многообразие тя може да реализира единствено в синтактични условия. Именно морфологичните и синтактичните параметри на тази единица са главните фактори, чрез които ние я класифицираме. В такъв случай по-коректният термин за таксономията трябва да бъде **класове лексеми в езика**.

Не по-малко комплициран остава въпросът дали понятието лексема включва в себе си неизменяемите и служебните думи. След като се говори за синтез от граматични форми, логиката подсказва, че неизменяемите единици на езика не са лексеми. Служебните думи например са неденотативни и мнозинството изследователи не ги разглеждат като семантични единици. От тази гледна точка те не могат да бъдат лексеми. По подобен начин стоят нещата и при страничните думи в изречението, каквито са междуметието и детерминативът.

Нашата позиция ще бъде малко по-различна. На синтактично равнище, в което думите манифестират своя функционално-семантичен потенциал и езикът респективно постига комуникативните си задачи, не може да има излишни, безсъдържателни единици. Това важи в пълна степен за служебните и за асинтагматичните думи. От опит знаем, че дори една монофонемна дума може понякога да измени метаморфозно смисъла на изказването. Следователно **за лексема ние ще приемаме всяка съдържателна единица, имаща структурно креативен потенциал да функционира в речта.** Именно като такава тя ще бъде предмет на класификация. Можем да бъдем и още по-конкретни – **на таксономизация като типове единици трябва да подлежат всички лексеми от актуалния за момента нормативен правописен речник на съвременния български език.** Точно в речника намират решение редица спорни казуси относно сегментирането на лексемите като единици.

От изложените съображения става ясно, че в терминологичната риторика на настоящия труд понятията „дума” и „лексема” съдържателно изцяло се препокриват, когато с тях говорим за служебните думи. При обозначаването на пълнозначните думи употребата на двата термина на практика пак е синонимно, освен ако не се налага да бъдат диференцирани в строг лингвистичен аспект.

4. Критерии за класификация на лексемите в съвременния български език.

Въпросът за критериите, обуславящи подялбата на думите, е древен колкото и самото учение за частите на речта. На принципите за членение през различните столетия и при отделните автори вече беше обърнато немалко внимание – почти толкова, колкото и на самите класификации. За общоприета критериална база в езикознанието трудно може да се говори, но все пак научната пресявка на времето откри няколко неоспорими постановки.

Принципите за разпределение на думите (лат. *principium divisionis*) най-често са три: **логико-семантичен, морфологичен и синтактичен.** Идеалният лингвистичен замисъл е те да се прилагат пропорционално и едновременно, в синтез. Практиката обаче показва, че специфичният граматичен облик на всяка конкретна езикова система предполага примарната значимост само на един критерий – най-често на морфологичния или на синтактичния. Същевременно при немалък брой типове думи някои от факторите – по-точно семантичният или

морфологичният – се оказват неутрализирани (неработещи). Ясно е, че когато се пристъпва към таксономизация на лексемите в даден език, се изисква детайлно познаване на граматичната му анатомия, както и солидна общолингвистична и теоретична подготовка.

Когато правим лексемна сегментация, на преден план излизат спецификите, и то най-вече граматичните, а всяка езикова система притежава такива и представлява посвоему уникална структура. Затова критериалната база не може да бъде константна и сакрална величина, а е необходимо да бъде съобразена с особеностите на проучвания език. Практиката показва също така, че единият от критериите трябва да бъде открит като примарен при таксономията. Той може да бъде различен при класификацията на самостоятелните, несамостоятелните и асинтагматичните думи или пък при изменяемите и неизменяемите.

Логико-семантичният критерий разделя думите на пълнозначни (самостоятелни, денотативни) и непълнозначни (несамостоятелни, неденотативни), като в изследователския фокус обикновено попадат само първите. Съдържанието на пълнозначните думи се разглежда в най-общ план, типологично. Според утилитарните школки определения семантиката на тези лексеми е свързана с назоваването на предмет, признак, действие, количество, абстрактност и т.н. В това си качество те се квалифицират като думи (езикови знаци), означаващи денотати (явления от извънезиковата действителност). В по-сериозните научните разработки от логико-семантично гледище вече се говори за думи названия, думи признаци, признаци на думите признаци, заместващи думи и пр. Това деление има философски аспект, релевантен с логическата подредба на човешкото понятийно мислене. В сферата на логико-семантичния фактор попада обрисовката на **лексико-граматичните разрези** при пълнозначните думи. Тук попадат и **лексикално-граматичните категории**.

Въпреки огромния си менталносъдържателен потенциал логико-семантичният фактор има най-малка значимост при класификацията на частите на речта в език като българския.

Морфологичният критерий е релевантен само за формално изменяемите думи. Въпреки това при флективните езици той най-често е посочван от специалистите като първостепенен при таксономията. Основания могат да се намерят достатъчно. Парадигматичната верига на даден език илюстрира неговия граматичен облик, неговата анатомия. Именно формообразуването генерира изразяването на граматичното значение от думата, а граматикализираното значение, от своя страна, е най-висшата форма на кодификация на езика. В исторически аспект морфологичната структура е и най-консервативният лингвистичен пласт. Освен анатомия той се явява сърцевина, памет на езика.

Конкретен обект на морфологията е лексемата като формоизменяща се единица. Затова именно морфологичната епикриза се оказва най-точният индикатор при лексемна класификация. Морфологичният принцип изисква дадена част на речта да обединява думи с едно и също формоизменение, изразяващи съответно идентични морфологични категории. **Всеки лексемен клас трябва да формира уникална комбинация от морфологични категории, в които се съдържа задължително и обобщената от логическо гледище представа за денотат, за количество, за признак, за признак на признака и т.н.** Евентуална дефективност в парадигмите на теоретично задължителни за класа форми няма да се отразява на таксономията, ако имат своето обяснение – например липсата на категорията определеност ~ неопределеност при съществителните собствени имена, на категорията спепенуване при относителните прилагателни имена, на категорията залог при непреходните глаголи, липсата на множествено число при думи като *смърт, ориз, какао* и т.н.

Българският е един от езиците, в който дадена граматична категория може да бъде изразена от две или повече части на речта. Показателен е примерът с категорията число, срещаща се при всички изменяеми класове думи. Донякъде така стоят нещата и при категорията род. Държим да подчертаем обаче, че семантичното съдържание на която и да е категория е релевантно само с една част на речта. Така например граматичното изразяване на значенията за род, число и положение (определено ~ неопределено) се отнася за назоваването от съществителното име понятия, същинското изразяване на граматичното лице се осъществява при дискурсивите (т.нар. лични местоимения), а не при глагола, значението на степенуването е присъщо само за етимологичните признаци, означени от качествените прилагателни имена, а не е категория на наречията и т.н. Очевидно е, че някои категории са разширили употребата си сред несвойствени за съдържанието си части на речта. В руското езикознание подобен тип категории обикновено се наричат „синтаксически” (вж. напр. Пешковский, 2001, с. 30 – 33) или „синтагматически” (вж. напр. РГ, 1982, с. 457). Ние ще ги квалифицираме като **формални**, обусловени от синтактичната структура на езика (съгласувателни). Например българското прилагателно име притежава само една същинска откъм съдържание морфологична категория – степенуване, а останалите три – род, число и положение – са съгласувателни. Макар и формални (а отгук произтича, че в много случаи са и редувантни откъм плана на изразяване), този тип категории пълноценно се вписват в цялостната морфологична картина на дадена част на речта. С тяхно участие се оформя граматичният комплекс, чиято уникалност е задължителен фактор за обособяване на самостоен клас думи.

За статут на автономна единица в нашата класификация ние ще имаме още едно облигаторно изискване – всяка част на речта е необходимо да притежава поне една семантично свойствена граматична категория.

Третият задължителен критерий при таксономията е *синтактичният*. Той изисква лексемите от една част на речта да притежават идентични синтактични функции. Синтактичният фактор има решаваща роля при класификацията на несамостоятелните думи – служебни думи, детерминативи, междуметия. Те са формално неизменяеми, което обстоятелство в огромна степен неутрализира морфологичната им характеристика. Същевременно са и непълнозначни, което пък маргинализира семантичната им обрисовка, когато са извън контекст. Единствената обективна индикация за тяхното класифициране остава функционално-семантичната им реализация в речта.

Самостоятелните думи също притежават свои синтактични специфики. Те са точно определени, но невинаги могат да бъдат таксономично определящи. Например съществителното име в състава на изречението има различни реализации. Функциите на прилагателното име и на причастието пък изцяло се препокриват. Няма хомогенен синтактичен облик верифицираните от съвременната българска граматика числителни бройни и числителните редни имена, както и деветте вида местоимения. В българския език това не води до сериозни затруднения при класификацията, тъй като самостоятелните думи притежават достатъчно ярки морфологични (а и логико-семантични) особености, които ги диференцират. Все пак има случаи, когато единствено синтактичният фактор се оказва таксономично определящ при изменяемите пълнозначни думи.

При така поставените принципи на разпределение обособяваме следните класове лексеми в съвременния български език: **Дискурсив; Съществително име; Числително име (само бройни); Прилагателно име; Глагол; Причастие; Наречие; Предлог; Съюз; Частица; Детерминатив; Междуметие.**

Следващата ни задача ще бъде да опишем поотделно сегментираните от нас дванадесет лексемни класа, търсейки във всеки един от тях уникалната комбинация от трите принципа на разпределение.

ДИСКУРСИВ

Думите от този клас са само три – *аз, ти, той*. Те стоят в ядрото на човешкото мислене, на човешката реч. Обусловени са от обществения характер на езика и неговата комуникативна цел. Без дискурсивите съществуването на език е немислимо. Те рамкират задължителните субекти на комуникативния акт и обекта на тяхното общуване.

Експлицирането на комуникативните лица приемаме като номинативна функция на дискурсивите. *Аз* е лексемата в езика, която назовава вербално активния субект и автор на езиковото съобщение. *Ти* назовава вербално пасивния субект, който обаче, от комуникативна гледна точка, е активен, бидейки съзнателен адресат на съобщението. Тъй като тези две субекта са obligatorни за езика – присъствието им е задължително, дори да не са пряко персонифицирани – застъпваме тезата, че *аз* и *ти* са пълнозначни, денотативни думи. Предметът на съобщението също е obligatorен елемент в комуникацията. На практика той може да бъде всяко осъзнато от човека явление от действителността. Затова лексемата *той*, с която се обозначава предметът на съобщението, според нас не е денотативна, съответно не е и пълнозначна единица. Това обстоятелство би могло да захрани становището, че *той* е ирелевантна за класа дума. Все пак при нас везната накланя към дискурсивния характер на *той* поради обстоятелството, че семантиката на думата, в опозиция с комуникаторите *аз* и *ти*, затваря фундаменталния езиков дискурс – **говорещ ~ слушащ – предмет на речта**.

Няма съмнение, че става въпрос за особен род лексеми, изпълняващи изключителни функции в езика. Техният логико-семантичен код е уникален. Те притежават и специфична комбинация от граматични характеристики. При граматичната обрисовка на дискурсивите на първо място трябва да се постави изразяването на **лице**. Това е категорията, която е присъща само за дискурсивите – само техните лексеми съдържателно манифестират в речта комуникативните аспекти на езика. Сред лингвистите надделява схващането, което подкрепяме и ние, че категорията е тричленна, с три еднородни грамеми – **първо лице, второ лице, трето лице**. Изразяването им е суплетивно (*аз ~ ти ~ той*), следователно категорията е от лексикално-граматичен тип. Категорията **число** при дискурсивите също е универсална и е обвързана с категорията лице. В най-общ семантичен аспект тя обозначава броя на субектите (или обектите) в комуникативния акт. В съвременния български език е двучленна и е от лексикално-граматичен тип, т.е. изграждащите я грамеми **единствено число** и **множествено число** се експлицират чрез различни думи (суплетивно): *аз ~ ние; ти ~ вие; той, тя, то ~ те*. От лексикално-граматичен тип е и третата категория при дискурсивите – **падеж**. И нейното изразяването е суплетивно: *аз ~ мене ме ~ мене ми; ти ~ тебе те ~ тебе ти; той ~ него го ~ него му; тя ~ нея я ~ нея ѝ; то ~ него го ~ него му; ние ~ нас ни ~ нас ни; вие ~ вас ви ~ вас ви; те ~ тях ги ~ тях им*. От противопоставянето се вижда, че падежът при дискурсивите е тричленна категория с грамеми **именителен падеж, винителен падеж, дателен падеж**. По наше мнение категорията падеж е еднакво свойствена както за дискурсивите, така и за съществителните имена. Разбира се, в съвременния български език съществителните имена не притежават падежни форми и не структурират

категория. Това е още едно основание, макар и само формално, да обособим т.нар. лични местоимения като автономен лексикален клас. Тук следва да отбележим отсъствието при дискурсивите на граматични категории, характерни за сродни именни части на речта – положение (определеност ~ неопределеност) и род.

Синтактичната реализация на дискурсивите не е еднозначна. Всички автори посочват употребите им като подлози и като допълнения (преки или непреки), които са най-фреквентни: *Аз* (подлог) *обичам учениците*; *Учениците ме* (пряко допълнение) *обичат*; *Учениците вярват на мен* (непряко допълнение). Като непреки допълнения функционират само пълните форми или дублираните: *На мене ми вярват*. В речта могат да бъдат открити употреби на дискурсиви като несъгласувани определения, например *Споменът за него ме поддържа*; *Покривът над тях протече*; *Чувствата в мен са разнопосочни* и пр. В по-редки случаи могат да функционират и като приложения: *Виновникът аз си замълчах*; *Любимката ми тя!*; *Ние, наследниците, сме отговорни*. Би могла да се допусне употреба на дискурсиви в ролята на обстоятелствени пояснения, например *Той седна на нея (на пейката)*, но разграничаването от допълнението понякога е сложна задача.

От примерите се вижда, че синтактичната функционалност на разглеждания клас думи почти изцяло се прекрива с тази на съществителните имена. Що се отнася до семантичните и особено до морфологичните характеристики обаче, са налице фундаментални различия. Именно те надделяват при решението ни да обособим дискурсивите като самостоятелна част на речта.

СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

Този клас думи има фундаментално място в езика. Съществителното име стои в центъра на свързаната реч и съответно в логическата структура на човешкото мислене. По-особения си статут то дължи на номинативната функция, която изпълнява. Това е единствената част на речта, която има потенциал да назовава осъзнатите от човека материални и нематериални същности. Всъщност езиковите знаци на денотатите могат да бъдат само съществителни имена. Именно съществителните имена назовават понятията, а не пълнозначните думи като цяло, както неправилно се твърди в някои граматика.

Лексико-граматичните разрези при съществителното име са няколко: **нарицателни** и **собствени**; **лични** ~ **нелични**; **броими** и **неброими**; **конкретни** и **абстрактни**; **веществени** и **невеществени**.

Грамматичната категория **род** при съществителното име също се предполага от лексикалната основа. Всяко съществително име в съвременния

български език, притежаващо форма за единствено число, облигаторно получава родов признак. Родовите грамемни са три – *мъжки род, женски род, среден род* – и са непроменливи величини за всяко конкретно име, т.е. семантиката за род е обусловена и константно обвързана с лексикалната основа. След като при съществителното име няма формоизменение по род, то следва, че категорията е от лексикално-граматичен тип (класификационна). Родът е от свойствените за съществителното име категории, тъй като семантичното ѝ съдържание е присъщо само за назованите явления.

Числото също е обща граматична категория, но и нейната семантика е свойствена само за съществителното име. В съвременния български език числото е двучленна категория, конструирана от две граматични значения – *единствено число* и *множествено число*. За разлика от рода категорията е от морфологичен тип, защото огромният брой съществителни имена притежават формоизменителен потенциал за количество. В семантичен план морфологичната категория число дава информация за броя на назованите явления. По-конкретно, сигнализира се тяхната единичност или тяхната множественост като отделни единици – т.е. граматическото число е от т.нар. разделни множества от типа 1+1+1...

Специфичен сегмент в граматичния облик на българското съществително име е *бройната форма*. В семантичен аспект бройната форма се родее и с множественото число, и с определеността.

Трета свойствена категория при съществителното име е *положение* (определеност ~ неопределеност). Отличителното при нея е, че в нашия език тя е постигнала пълна граматикализация, след като значенията ѝ на практика се сигнализират флективно. Съобразно класификацията на лексемите, която е основната задача в настоящото съчинение, най-съществен е въпросът за природата на категорията положение. Няма изследовател, който да подлага на съмнение семантичната ѝ принадлежност към съществителното име. Следователно положение е втората свойствена морфологична категория при съществителното име.

Българското съществително име притежава още една свойствена морфологична категория. Тя се основава на еднородното бинарно формално-семантичното противопоставяне на *звателни* и *незвателни* форми: *Иван ~ Иване, Пенка ~ Пенке*. Ще я наричаме категория *апелативност*. Мнението ни е, че тя е нерелевантна спрямо логиката на падежните отношения в езика и съответно грамемите ѝ не трябва да се третират като падежни значения. Истинските падежни грамемни в езика са резултат от семантико-синтактични отношения между две явления (най-често посредством глагол), а формалното им изразяване е морфологично – чрез флексии. Надделява становището, че смисловите връзки и синтактичните отношения са първични, докато средствата

за изразяване са вторични. При звателните форми е налице само второто обстоятелство. Експлицитната звателна флексия обаче също е носител на значение, като то не е обусловено от синтактично отношение, а има своя автентична морфологична природа.

В двучленната привативна морфологична категория апелативност маркираната грамема е звателност. Тя изразява обръщение, повик към слушащо лице. Всъщност употребата на звателната форма имплицира базисния езиков дискурс – първо говорещо лице комуникира с второ слушащо лице, но със специфична апелативна семантика. Незвателните форми са немаркирани. Чрез нулева флексия се изразява липса на обръщение, обективно назоваване на явлението.

В синтактичен аспект съществителното име е най-многофункционалната част на речта. В изречението то може да се реализира като: подлог (*Вярата топлеше сърцата*); пряко допълнение (*Купих книга*); непряко допълнение (*Страдам от депресия*); обстоятелствено пояснение (*През лятото времето е горещо*); несъгласувано определение (*Върховете на планината бяха снежни*); сказуемно определение (*Момчето е ученик*); приложение (*Генерал Петров командва парада*).

Към класа на съществителното име включваме възвратно-личното *себе* с кратките форми *се* и *си*. Пълноправни съществителни имена са т.нар. отглаголни съществителни имена от типа *скачане, бързане, гонене, деление, умножение, повишение, грабеж, снеговалеж, коситба* и т.н. Те притежават всички логико-семантични, морфологични и синтактични характеристики, присъщи на останалите типове съществителни имена. Според възприетите от нас принципи за класификация пълноценни съществителни имена са също *нула, хиляда, милион* и *милиард*.

Лингвистичното описание на съществителното име показва, че то притежава най-богатия семантико-граматичен потенциал сред частите на речта в българския език. Фундаменталната му номинативна функция е предпоставка и за друг отличителен белег – всички негови граматични категории имат свойствен, независим характер.

ЧИСЛИТЕЛНО ИМЕ

Числителното име (лат. *nomen numerale*) също попада в групата на лексемните класове, имащи номинативна функция в езика. То назовава умствената представа на човека за количествено понятие, за брой, сума.

Статутът на числителното име като част на речта е силно комплициран. Историческият ни тематичен преглед показва, че такъв клас думи не присъства в родилния етап на учението в древността, няма го и в средновековните съчинения

с лингвистична насоченост. Започва да се обособява едва в годините на 19. век, когато езиковедите правят таксономична дистрибуция на именната система. По наши наблюдения за пръв път в учебно пособие по български език числителното име се среща в граматиката на братя Цанкови, отпечатана във Виена на немски език през 1852 година (вж. Sankof, A., Sankof, D., 1852, с. 8). В по-нататъшните трудове числителното трайно се установява в таксономията на думите, като в лексемния му обем почти винаги откриваме и т.нар. числителни редни имена.

Няма сериозен езиковед, на когото да убягва съществената разлика във функционалния статус на бройните и редните числителни – първите назовават, а вторите са признаци. С още по-просто око се вижда и граматическата отлика – морфологична и синтактична – между бройните и редните имена. Обща между тях остава само нумеративната им семантика. Налице е следователно грубо нарушаване на основния класификационен принцип – дадена част на речта да обединява думи с еднакво формоизменение и съответно с еднакви морфологични категории. Необходима е идентичност и на синтактичните реализации, но и такава не е налична. Ясно е, че поне единият от двата вида „кодифицирани” числителни имена не трябва да присъства в този клас.

Решението на въпроса не е трудна задача. Т.нар. числителни редни имена притежават всички характеристики, присъщи на относителните прилагателни имена. От логико-семантична гледна точка те са производни думи (*три* → *трети*; *десет* → *десети*; *милион* → *милионен*) и в свързана реч са думи признаци. Изразяват морфологичните категории род (*трети* ~ *трета* ~ *трето*), число, макар и с омонимни форми (*трети ред* ~ *трети редове*), и положение (*трети* ~ *третият/-я*; *трета* ~ *третата*; *трето* ~ *третото*; *трети* ~ *третите*). В състава на изречението изпълняват служба на съгласувани определения. Съобразно изтъкнатите характеристики този род думи в нашата класификация ще бъдат детерминирани като прилагателните имена.

В лексемния клас на числителните имена ще попадат думите от типа *един*, *два*, *три*, *пет*, *десет*, *дванадесет*, *тридесет*, *сто*, *сто и пет*, *сто двадесет* и *пет* и т.н. в броев числов номинативен безкрай. Именно това са лексемите, които назовават понятие за абстрактно количество (в изолирана употреба) в десетичен порядък. Граматичният им облик също е специфичен – те изразяват категориите положение и одушевеност и са в огромна степен дефективни по отношение на традиционните именни категории род и число. Отличителен белег при числителните имена е липсата на категорията род (изключение правят *един* и *два*). В това няма нищо необичайно, даже е логично, като имаме предвид, че всички думи от класа са нелични. Категорията число също е дефективна при числителните имена отново с изключение на *един*.

Числителното име притежава и една уникална морфологична изява. Това е противопоставянето *мъжколичност* ~ *немъжколичност*, което, според

възприетата от нас теоретична рамка, конструира морфологична категория. Ще я наричаме категория *одушевеност*, макар че в българския език граматичното съдържание за същинско лице е релевантно само за мъжкия пол за разлика от семантичното съдържание на лексико-граматичния разред лични съществителни имена, където се „одушевяват” и трите рода. Както стана ясно, маркираните мъжколични форми на числителните имена се образуват, когато са в смислово-синтактична връзка с лично съществително име от мъжки род. Експлицитната словоизменителна морфема е *-ма*, а когато се добавя след основа на съгласен звук, се вмъква епентетично *и* (*-има*): *два ~ двама, три ~ трима, пет ~ петима*. Употребата на мъжколичните форми е ограничена и това се отбелязва от всички изследователи. Най-често подобни форми образуват числителните от две до шест: *двама чиновници, трима братя, четирима строители, петима инженери, шестима охранители*.

Категорията одушевеност е най-отличителната проява в граматичния облик на числителното име. Именно нейното присъствие се оказва решаващо в нашата класификация този род лексеми да запази автономния си характер като част на речта. Въпреки че категорията одушевеност в граматикализиран вид се среща единствено при числителното име, съдържанието ѝ не му е присъщо. Семантиката за персоналност е релевантна само за съществителното име, следователно при числителното одушевеността е формална, депendentна, синтактично обусловена категория.

Към класа на числителното включваме още дробните имена (*една трета, три четвърти*) и имената за приблизителност (*две-три, сто-двеста*).

Синтактичната служба на числителното име е по-ограничена в сравнение с тази на съществителното име поради спецификата на лексикалното си значение. Най-често функционира като несъгласувано определение: *Той му поиска десет лева; Две деца играеха на двора*. По-рядко числителното име може да бъде подлог в изречението: *Три е число, а не цифра*.

ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ

Прилагателното име (лат. *adjectivum*) е от думите признаци в езика. То означава статичен атрибутивен признак на явление, назовано от съществително име. Следователно в езиковата структура прилагателното име е зависима дума, която се „прилага” към същинско име, с което съвместно назовават единно понятие.

Основното граматическо противопоставяне на лексикална основа при прилагателните имена е само едно. Това са разредите *качествени* и *относителни* прилагателни. Същинските прилагателни имена са качествените. Те означават изконни, естествени признаци на явленията и в повечето случаи са

непроизводни думи. Относителните прилагателни имена са задължително производни. Те означават признак на същина, който е придобит в резултат на релация с друга същина.

Вид относителни прилагателни имена са т.нар. указателни (дейксисни) думи, таксономизирани в българското езикознание като местоимения. Те са осем типа: притежателни (*мой, твой, негов*); показателни (*този, такъв*); възвратно притежателни (*свой*); въпросителни (*кой, какъв, чий*); относителни (*който, какъвто, чийто*); неопределителни (*някой, някакъв, нечий, еди-кой, еди-какъв, еди-чий, кой да е, какъв да е, който и да е, какъвто и да е, чийто и да е*); отрицателни (*никой, никакъв, ничий*) и обобщителни (*всеки, всякакъв*). Тази група е затворена откъм словообразуване, а в семантичен аспект е лексикално непълнозначна.

Както всяка изменяема част на речта в нашата класификация, така и прилагателното име притежава свойствена морфологична категория. Това е категорията **степенуване**. Тя се основава на потенциала на качествените прилагателни имена да представят йерархично (градуално), кумулативно означавания от тях признак на базата на сравнително отношение. Категорията степенуване в съвременния български език е от морфологичен тип, с три граматикализирани степени – **основна степен, сравнителна степен, превъзходна степен**.

Прилагателното име изразява тричленна категория **род**. За разлика от съществителното име тук категорията е морфологична, тъй като е налично формално изменение по **мъжки род, женски род, среден род**. По морфологичен начин се изразява и категорията **число** посредством двете еднородни грамемии **единствено число** и **множествено число**. Последната морфологична изява при прилагателното име е изразяването на категорията **положение** – **определено** и **неопределено**. Вече отбелязахме, че семантиката на категориите род, число и положение е присъща за назоваването от съществителното име понятия. При прилагателното име тези категории имат само структурна (съгласувателна) употреба.

Малък брой прилагателни имена от мъжки род, единствено число в българския език образуват звателни форми с морфема **-и**: **скъпи приятелю, добри човече, мили брате, драги слушателю**. Силната ограниченост на употребата обезсмисля включването на категорията апелативност (звателност ~ незвателност) в общата граматична картина на разглеждания клас думи.

Към класа на прилагателното име принадлежат и няколко неизменяеми думи от чужд произход като **сербез, електрик, бордо, макси, мини, сопе, рококо** и др., които в родствените си езици не притежават склонение.

Синтактичните функции на прилагателните имена са две – съгласувано определение и сказуемно определение (то винаги пак е съгласувано):

Щастливият дядо се радваше на внучетата си; Есента настъпи топла и спокойна.

ГЛАГОЛ

На първо място ще отбележим, че глаголът (лат. *verbum*) също е дума признак, който е в депendentна позиция спрямо съществителното име. За разлика от прилагателното име, експлициращо статичен признак, глаголът означава действителен признак. Най-важното качество на глагола обаче е неговата предикативност. Чрез предикативно словосъчетание от типа *Синее небе* се постига изразяване на мисъл, на съждение, което е висшата цел на езика като явление. Тук някъде се прокарва границата между морфологията и синтаксиса. За сравнение словосъчетанието със същия признак, само че атрибутивен и статичен, е само номинативно – *синьо небе*. Следователно можем да дефинираме глагола като действителен предикативен признак на назовано от съществително име явление. Изключваме възможността глаголът да означава състояние на действие, т.е. за езиковия механизъм думи с лексикално значение от типа на *стоя, седя, сънувам, чакам, бляя, дремя* и т.н. също са действия. Граматично противопоставяне по състояние на действието откриваме единствено в рамките на българското причастие.

Лексико-граматичните корелативни разреди при глагола са няколко: **преходни** и **непреходни**, **лични** и **безлични**, **пълнозначни** и **спомогателни**. Повечето системни граматички, описващи родния ни език, противопоставят глаголите на възвратни и невъзвратни (обикновени). Според нас глаголни форми, изразяващи възвратна семантика в съвременния български език, не съществуват.

Видът е лексикално-граматичната категория при глагола. Противопоставянето е бинарно – **свършен вид** и **несвършен вид**. В българския език аспектуалността е аксиоматично зададена – всяка вербална лексема от речника obligatorно получава видов признак. Той е обусловен от лексикалната основа и е константна величина, т.е. глаголът не се изменя по вид. Най-важният детайл с оглед на класификационните задачи, които сме си поставили, е обстоятелството, че формално-семантичните проявления на категорията вид са свойствени именно за глаголни лексемен клас.

Най-голямо многообразие предлага морфологичната експликация на глагола. Няма друга част на речта в съвременния български език, която да е граматикализираща толкова широк спектър от значения. При тяхното сегментиране, категориално детерминиране и семантична обрисовка възникват немалко спорни въпроси.

Време е най-емблематичната вербална категория, защото съдържанието ѝ е присъщо единствено на предикативните действени признаци. В семантично естество тя се основава на отношението на действието спрямо темпорален ориентир. От логическа гледна точка релацията може да бъде оптимално триизмерна. Следователно граматическата категория време в пълния си капацитет съдържа три грамемии. Така е и в българския език, в който времето е тричленна категория – *сегашно време, минало време, бъдеще време*.

Пряко свързана с времето на глагола е морфологичната категория **действен таксис (ориентирно отнасяне на действието)**. Тя се основава на противопоставянето на отношението на действието спрямо два различни темпорални ориентационни момента. Действието в българския език може да бъде отнасяно към сегашен ориентир или към минал ориентир. В съответствие с това категорията действен таксис се изгражда от две грамемии, които ще наричаме *непретеритност* и *претеритност*. Формалното им противопоставяне е от типа *чета, четеш* (сег. вр., непретеритно) ~ *четЯх, четЕше* (сег. вр., претеритно); *ще чета, ще четеш* (бъд. вр., непретеритно) ~ *щЯх да чета, щЕше да четеш* (бъд. вр., претеритно); *четох, чете* (мин. вр., непретеритно) ~ $\emptyset$ (мин. вр., претеритно). Грамемата непретеритност е немаркирана и в пряк смисъл означава липса на информация за отношение на действието към ориентационен момент. В опозиция с маркираните форми на претеритността имплицитно се сигнализира отношение на действието спрямо класическия ориентир в езика – момента на изказването. Спрямо него българският глагол изразява три времена – сегашно, минало и бъдеще. Грамемата претеритност изразява отношение на действието спрямо минал ориентационен момент. Спрямо миналия ориентационен момент българският глагол изразява две времена – сегашно (верифицирано от нормативната граматика като „минало несвършено време“) и бъдеще (верифицирано от нормативната граматика като „бъдеще време в миналото“). Морфологичната категория действен таксис е от свойствените за глагола категории.

Друга специфична глаголна категория е **наклонение**. Семантичното съдържание на морфологичната категория наклонение се основава на езиковия потенциал за интервенция на говорещото лице по отношение начина на извършване на глаголното действие. Ние застъпваме концепцията за петчленна категория наклонение, изградена от грамемите *изявително наклонение, повелително наклонение, желателно наклонение, условно наклонение* и *умозаключително наклонение*.

Последната свойствена за глагола морфологична категория е **осведоменост на говорещото лице (вид на изказването)**. Това е най-колоритната проява не само във вербалната система на съвременния български език, а и в граматическото му устройство като цяло. Уникалността на вида на

изказването произтича от обстоятелството, че единствено българската глаголна словоформа от индоевропейските езици може да манифестира по завършен граматичен способ осведомеността на говорещото лице за съобщаваното от него събитие. Ние застъпваме постановката за наличието на три типа изказване в българския език: *неутрално изказване*, *свидетелско изказване* и *преизказване*. Ето парадигмата на морфологичната категория осведоменост на говорещото лице:

	<u>неутралноизказност</u>	~	<u>свидетелственост</u>	~	<u>преизказност</u>
	<u>изявително наклонение</u>				
сегашно време	<i>четè</i>	~	<i>четеШе</i>	~	<i>четяЛ</i>
бъдеще време	<i>ще чете</i>	~	<i>щеШе да чете</i>	~	<i>щяЛ да чете</i>
минало време	---	~	<i>чèте</i>	~	<i>чел</i>
	<u>умозаключително наклонение</u>				
сегашно време	<i>четял е</i>	~	---	~	<i>биЛ (е) четял</i>
бъдеще време	<i>щял е да чете</i>	~	---	~	<i>щял биЛ да чете</i>
минало време	<i>чел е</i>	~	---	~	<i>биЛ (е) чел</i>
	<u>желателно наклонение</u>				
	<i>нека чете</i>	~	<i>нека четеШе</i>	~	<i>нека четяЛ</i>
	<u>условно наклонение</u>				
	<i>четва</i>	~	<i>четваШе</i>	~	<i>четваЛ</i>

Българският глагол изразява и три формални морфологични категории – **лице**, **число** и **род**. Освен че са само структурни, общото между тях е още, че семантичното им съдържание кореспондира с т.нар. субект, вършител на действието.

Синтактичната реализация на глагола е само една – в изречението той функционира като *сказуемо*.

ПРИЧАСТИЕ

В съвременното статутът на тези лексеми все още е проблематичен и недостатъчно проучен. Повечето частни езикознания категоризират причастието като тип нелична форма в системата на глагола – така е и според мнозинството български изследователи. Има мнения, че то трябва да се локализира и разглежда в пределите на именната система. Много рядко му се дава статут на самостоятелна част на речта. Причастието обаче е дума, която е лексикално пълнозначна и е част от синтактичната структура – факт, който не се отрича от специалистите. Верни са също така констатациите за хибридният характер на

причастията – то е „отглаголно прилагателно”. Образува се от глаголна основа плюс морфема, която го адективира. Причастията, подобно на глагола и прилагателните имена, е признак на съществителното име. Според възприетата от нас логика на детерминиране причастията означават действителен атрибутивен признак на явление, назовано от съществително име. В резултат на зависимата си позиция спрямо съществителното име причастията изразяват няколко структурни (формални) морфологични категории. Те губят и лексикално-граматичните значения на глаголната основа, от която са образувани. Според нас изразяват и две свойствени морфологични категории, които легитимират статуса му на автономна част на речта.

Глаголните лексико-граматични разрези, обусловени от значението на образуващата основа, механично се пренасят в семантичното съдържание и на причастните форми. Например причастията могат да се противопоставят на **преходни (транзитивни)** и **непреходни (интранзитивни)**. Другото възможно лексикално-граматично деление при тях е по **възвратност ~ невъзвратност**. Разбира се, всички спорни теоретични казуси около възвратността при глагола остават актуални и в рамките на партиципиалната проблематика.

От гледна точка на аспектиалността причастията биват **свършени по вид** и **несвършени по вид**. Тези, образувани от перфективна глаголна основа, сигнализират компактен, цялостен, тотален, с постигната цел по отношение на действието атрибутивен семантичен признак. От свършена глаголна основа не се образува деятелна нерезултативна причастна форма (т.нар. сегашно деятелно причастие), както и отглаголно наречие – т.нар. деепричастие. Причастията, образувани от несвършена глаголна основа, се характеризират с инвариантен семантичен признак континуативност – имаме предвид тези от т.нар. първи несвършен вид и тези от т.нар. втори несвършен вид.

Съобразно с възприетите от нас принципи на таксономизация особено важен е морфологичният капацитет на причастията. Ще отстояваме становището, че този клас думи сигнализира две свойствени морфологични категории – залог и състояние на действието.

Нашата гледна точка по въпроса е, че в българския език граматично противопоставяне по залог е налице единствено в рамките на причастната система. Формално-семантичните опозиции са от типа **спускаЩ** (деят. залог) ~ **спускаЕМ** (страд. залог); **спускаЛ** (деят. залог) ~ **спускаН** (страд. залог). Първата корелация е в пределите на нерезултативността, а втората – в пределите на резултативността. Категорията залог е от морфологичен тип. Налице са всички изисквания за пълната ѝ граматикализация – функциониране на парадигма с еднородни значения, които се изразяват чрез синтетични форми с помощта на флексии.

Залоговата семантика се проявява като атрибутивен признак на понятие, именувано от съществително име, без да е налице съгласуване по залог: *свирец музикант; угаснала звезда; доловим шум; боядисана стена*. Названите от съществителното име явления могат да бъдат поставяни в не повече от два типа отношения с действието – да бъдат активни или пасивни. Следователно приемаме категорията за двучленна, с два залога – деятелен и страдателен.

Семантичното съдържание на залога е вид актова характеристика на назованите явления, осъществена чрез атрибутивна връзка. Разбира се, релацията може да стане предикативна с вмъкването на спомагателен глагол: *счупена чаша* → *Чашата е счупена*. Това не означава, че категорията залог има вербална проява. Не приемаме верифицирания статус на съчетанията от типа *е счупена, съм счутил* като сложни глаголни форми. Това са две отделни самостоятелни части на речта (глагол и причастие), които граматически са пълноценни и независими.

Втората характерна за причастията категория е **състояние на действието**. Става въпрос за категорията, която включва в себе си значението на перфектната грамема. Нашето убеждение е, че т.нар. категория на перфекта се изразява единствено в рамките на причастната система. На практика това е познатата ни от повечето български граматички категория време при причастията, в която се противопоставят две „времена“ (сегашно и минало), експлицирани съответно от формите на т.нар. сегашни и т.нар. минали причастия. Вече стана ясно, че същата категория я именуваме състояние на действието, която пак е двучленна, изградена от формално-семантичното противопоставяне на корелативните грамеми *нерезултативност* и *резултативност*. Те означават специфичен по отношение на действието атрибутивен признак на понятие, назовано от съществително име. Във формален план противопоставянето изглежда така: *спускащ* (нерез.) ~ *спускал* (рез.); *спускаем* (нерез.) ~ *спускан* (рез.). Първата опозиция е в пределите на деятелния залог, а втората – в пределите на страдателния.

С оглед на присъщите си морфологични категории – залог и състояние на действието – съвременното българско причастие може да произведе максимум четири словоформи: деятелна нерезултативна, страдателна нерезултативна, деятелна резултативна и страдателна резултативна. Поради дефективностите в парадигмата оптималните четири форми могат да образуват само причастията с несвършена транзитивна глаголна основа.

Разбира се, причастната парадигма прогресира с включването на формите за категориите **род, число и положение**, чиято граматична природа също е морфологична. Различното при тях е, че изразяването на грамемите има само формален, съгласувателен характер, тъй като семантиката им е депendentна спрямо назованите от съществителното име явления. В този план при

изразяването на род и число от причастието се получава формална редувантност, каквато отчитаме и при съгласуването на прилагателното име със съществителното.

Не се образуват причастия от спомагателни глаголи, тъй като при последните липсва лексикална основа.

В парадигмата липсват лексемите от типа *четейки, ходейки, спускайки*, ординарно квалифицирани като деепричастия. Формалната им аморфност и респективно неутрализацията на морфологичните им характеристики ги правят нерелевантни към класа на причастието.

Тесните специалисти несъмнено ще забележат и отсъствието на „канонизираните” в българската партиципиална система форми от типа *четял, ходел, видел, купел, падал*, определяни като минали несвършени деятелни причастия. Според нас битието на подобна причастна форма е невъзможно, като мястото, което авторите традиционно ѝ отреждат в партиципиалната парадигма, си е в чист вид синекурно. Всъщност лексемите, за които говорим (т.нар. минало несвършено деятелно причастие), в речта функционират единствено като глаголни форми. По-конкретно, това са преизказните или умозаключителните корелати на сегашното време.

Колкото до нерезултативното страдателно причастие (т.нар. сегашно страдателно причастие), длъжни сме да признаем, че въпреки установената трайна тенденция към връщане на функциите му в живия и в книжовния език, все още има голям брой глаголни основи, от които то не се образува.

Синтактичните функционални параметри на причастието също го презентират като автономна част на речта. Като изреченски сегмент то има четири типа реализации – *определение, сказуемно определение, съставна част на именното сказуемо* и *обособена част*. Всички те са свързани със семантично-структурната зависимост на причастието от съществителното име. В този дух е и становището ни, че не съществува пряка семантична връзка (в това число и граматична) между сказуемото в главното изречение (т.нар. главен предикативен център) и причастието в обособената част. В синтактичен аспект причастието препокрива функциите си с прилагателното име, като изборът на едното от тях е продиктуван от целесъобразността на действената или на статичната лексикална основа при конкретната речева ситуация.

НАРЕЧИЕ

В нашата класификация наречието е първата част на речта, която е формално неизменяема. При аморфните думи критериите за таксономизация значително се променят, тъй като е маргинализиран морфологичният фактор.

Първостепенна значимост придобиват логико-семантичният и особено синтактичният аспект на думите.

Сред групата на неизменяемите думи наречието изпъква със своята лексикална самостоятелност. Това негово качество му позволява да има пълноценна определителна роля в синтактичната структура на речта. С други думи – наречието също е сред лексемите признаци и е част от състава на изречението.

В съвременния български език наречието е формално неизменяем лексикален клас, означаващ обстоятелствен признак на друга пълнозначна дума в езика, например *пише **грамотно**, убийствено красиви очи, винаги малко повече* и др. Всъщност в случаите, когато пояснява съществително име, е налице елипса на предиката, например: *времето **утре** → Времето, което ще преобладава **утре**; мястото **отпред** → Мястото, което е **отпред***. Следователно наречието винаги е признак на друга дума признак (а не на съществително име), то е субпризнакова дума. Можем да допуснем, че разширените му определителни функции се явяват компенсаторен механизъм на закрънялата му морфологичност.

Морфологичният аспект на наречието е изключително сепгъл. Формалната му константност неутрализира граматичните му експликации, но, от друга страна, именно по този признак то се противопоставя на останалите самостоятелни изменяеми думи. Единственото възможно граматично изразяване тук е изменението по категорията *степенуване*: *скача **високо** ~ скача **по-високо** ~ скача **най-високо***.

Като самостоятелна дума наречието има пълноценна синтактична изява. В изречението то изпълнява служба на *обстоятелствено пояснение* и на *несъгласувано определение*.

Наречия от глаголна основа са и думите от типа *плачейки, говорейки, пътувайки*. В класа на наречието попадат и няколко вида непълнозначни неизменяеми лексеми, които обаче са самостоятелни изреченски сегменти. Това са т.нар. местоименни наречия от следните типове: за място – *тука (тук), там, къде, где, де, където, гдето, дето, някъде, негде, нейде, никъде, нигде, нийде, всякъде*; за време: *сега, тогава (тогаз), кога, когато, някога, нявга, никога, нивга, всякога*; за начин: *така (тъй), инак (иначе), как, както, някак, никак, всякак*. Чрез добавяне към тях на предлози се образуват нови наречия, които са с една степен по-пълнозначни, например *дотук, досега, засега, навсякъде, откогато, понякога* и т.н.

ПРЕДЛОГ

Това е първата служебна дума в нашата класификация. Служебните думи са формално неизменяеми и не притежават самостоятелно лексикално значение.

При таксономията им фактор с първостепенна значимост е тяхната синтактична релативност, разглеждана в аспекта на „работното“ им структурно-семантично предназначение. Всъщност класът на дадена служебна част на речта трябва да обединява думи с идентична синтактична функционалност. Въпреки непълнозначността не трябва да бъде подценяван и семантичният фактор, който се проявява по специфичен начин при взаимодействието на служебната дума с пълнозначна. Днес употребяваме следните предлози: *без, в (във), вместо, всред, въз, връз, въпреки, върху, до, за, зад, заради, из, извън, иззад, измежду, изпод, като, колкото, край, към, между, на, над, накрай, наместо, насред, низ, о, около, освен, от, отвъд, откъм, относно, отсам, оттатък, по, под, подир, покрай, помежду, поради, посред, посредством, пред, преди, при, против, пряко, с (със), свръх, след, според, спрямо, сред, срещу, у, чрез*. По своя състав те се разделят на *прости (първични)* и *сложни (вторични, производни)*.

Бидейки несамостоятелни думи, предлозите придобиват значимост едва когато самите те осъществят връзка между две пълнозначни думи. Затова за техни инвариантен признак може да се посочи „функцията им да изразяват отношения в реалния свят“ (ГСБКЕ, 1983, с. 415). При обособяването на предлога (лат. *praepositio*) като автономен клас частното му значение обаче остава на заден план. Отличителна е неговата релативна и регистрираща (управляваща) функция в езика по отношение на две пълнозначни синтактични единици, както и облигаторната предименна локализация. Отбелязваме още, че предлогът осъществява връзка само в рамките на именно словосъчетание или най-много в рамките на една предикативна единица, докато съюзът например има по-широки „правомошния“.

СЪЮЗ

Съюзът (лат. *conjunctio*) като част на речта стои много близо до предлога. И съюзът е служебна, неизменяема, непълнозначна дума от затворен тип, която изпълнява свързваща функция в езика. Отличителното спрямо предлога е в характера на конюгацията. Съюзът може да свързва лексеми само от една част на речта в рамките на простото изречение, да свързва прости изречения в състава на сложното, а понякога да присъединява изречение към завършено предишно, например: *приятели и роднини, дълго и широко; Падна, та заплака, Чете книги, които са съдържателни; Опозицията прави опити да сваля правителството; Но това най-малко го притесняваше*. Следователно съюзът притежава по-широка синтактична функционалност, различни са и смисловите отношения, които конюгира. Той обаче няма потенциал да управлява семантичната връзка – качество, присъщо за предлога.

Според вида на конюгацията съюзите се делят на **съчинителни** и **подчинителни**, като противопоставянето е логически обусловено. Ясно е, че диференцирането на типовете връзки е възможно само на синтактично равнище.

Повечето автори на системни граматики, най-вече от ново време, включват в класа на съюзите и лексеми от типа на *кой, коя, кое, кои, какъв, каква, какво, какви, чий, чия, чие, чии, който, която, което, които, какъвто, каквата, каквото, каквито, чийто, чиято, чието, чиито, в който, при каквито, с чиято* и др., а също така и лексеми от типа на *кого, кому, колко, къде, кога, как, когото, комуто, колкото, където, когато, както, накъдето, доколкото, докогато, откакто, с когото, за колкото* и др. Специалистите ги квалифицират най-често като „съюзни думи”, аргументирайки се с функциите им на свързване на синтактични цялости. Първата посочена група думи обаче са формално изменяеми (*кой, коя, кое* и т.н.) и според възприетите от нас принципи на класификация присъствието им в словния запас на неизменяема част на речта е недопустимо.

Синтактичната самостоятелност на т.нар. съюзни думи (например в изречението *Беше ми познато мястото, където се озовахме* лексемата *където* изпълнява роля на обстоятелствено пояснение, в *Познавах човека, когото полицаите заловиха* лексемата *когото* е допълнение) заедно с формалната изменяемост на част от тях са фактори, които не кореспондират с характеристиките на етимологичните съюзи. Затова в нашата класификация т.нар. съюзни думи ще бъдат локализиран при други части на речта. Неизменяемите лексеми от типа на *къде, колко, как, където, колкото, както* и др. ще включим към класа на наречието. Съобразно с първостепенната стойност на морфологичния критерий лексемите от типа *кой, какъв, чий, който, какъвто, чийто* и др. ще квалифицираме като прилагателните имена.

ЧАСТИЦА

Като независима част на речта частицата (лат. *particula*) се появява относително скоро в специализираната литература и е най-нова сред служебните думи. Първият български граматик, който отделя частицата в самостоятел клас, е Ал. Теодоров – Балан в „Нова българска граматика” (Теодоров – Балан, 1940).

„Разпознаването” на частицата невинаги се оказва лека задача. Една от причините е, че не са изчистени детайлите по отношение на открояващите я признаци. Неоспорими специфики при частицата са нейната формална неизменяемост, непълнозначността ѝ в семантичен аспект и съответно невъзможността ѝ да бъде част на изречението. На нея са присъщи обаче и креативни характеристики. Частицата е дума афикс. Тя не притежава самостоятелно значение, но има потенциал да модифицира семантиката на пълнозначните думи,

с които влиза в отношения. За разлика от предлозите и съюзите, които реализират отношения между две самостоятелни синтактични цялости (лексемни или изреченски), частицата е в релация само с една самостоятелна единица, т.е. функционалността ѝ е в рамките на морфологичното равнище на езика.

Особено важни за структурата на езика са **формообразуващите** частици: *ще, нека, да, дано, не, по-, най-* и др. Друг тип частици са **словообразуващите**: *се, си, -годе, еди-, -що, (и) да е*. Най-многобройна е групата на **модифициращите** частици от типа на: *а, а бе, ама, ами, аха, барем, бе, бре, вече, да, даже, даже и, дори, дори и, едва, едва ли, ей, ей че, ето, ето на, ето че, ле, ли, ма, май, май-май, май че, мари, ми ти, мори, на, надали, нали, нѐ, ни, нима, нито, ой, па, поне, пък, сиреч, съвсем, сякаш, те, ти, тоест, уж, ха, хайде, хе, хей, хем, хич, чак, че, ще да, я* и др. Тези думи допълват, уточняват, детайлизират смисловото съдържание на пълнозначните лексеми в свързана реч.

Към класа на частиците не включваме думите, модифициращи изречението като цяло, включително и тези, които изразяват отношение на автора към изказваното от него събитие. Вярно е обаче, че понякога е много трудно да се разграничи лексемната модификация от изреченската и в подобни случаи вземането на таксономично решение е комплицирана задача. Затруднения например създават модалните лексеми от типа на *даже, дори, сякаш, едва ли* и др.

ДЕТЕРМИНАТИВ

Като част на речта детерминативите не принадлежат нито към самостоятелните, нито към служебните думи, тъй като не участват в организацията на изречението. Това не означава обаче, че в свързана реч те не изпълняват специфична функция.

В класа на детерминатива попадат думи от типа на *наистина, вероятно, евентуално, несъмнено, следователно, може би, разбира се, например* и др. В системните описания на българския език те най-често са локализирани в раздела за наречията. Основните различия между детерминативите и наречията са две. Първо, детерминативите не са думи признаци, те не са в пряка семантична и синтагматична зависимост. Оттук следва и втората им отлика – те не са части на изречението. Бихме могли да добавим и трета тяхна специфика – високата абстрактност на лексикалното значение.

Разколебаната самостоятелна семантика, от друга страна, сближава детерминативите с класа на частиците. Сред основните характеристики на частиците обаче е категоричната липса на самостоятелност. Техният семантичен статус се генерира едва при колаборация с пълнозначна дума. Именно модифициращата функция спрямо конкретна самостоятелна в лексикален и

граматичен аспект изреченска единица е най-отличителният признак на частицата.

Защитавайки мястото на детерминативите като самостоеен лексикален клас в съвременния български език, ще открием следните техни особености според възприетите от нас критерии. Морфологичният фактор е актуален дотолкова, че да констатира формалната неизменяемост на детерминативите. Оттук нататък вниманието трябва да се съсредоточи върху останалите характеристики. По принцип семантичният критерий има най-слаб дял при класификацията на думите, но за детерминативите той е с по-висока тежест. При тях инвариантна се оказва модалната актуализираща семантика и проявата на експресивност. Много комплициран е въпросът доколко е самостоятелно значението на детерминативите. Всички изследователи отчитат неговата абстрактност. Колкото до синтактичния фактор, тук обединяващ признак се явява неангажираността на тези думи спрямо постройката на изречението. По наше мнение именно синтактичната индиферентност (непризнаковост, недепендентност) на лексеми като *вероятно*, *сигурно*, *наистина*, *действително*, *например*, *впрочем*, *сравнително* и др. под. е причина за снижената плътност на лексикалното им значение. От синтактичен ъгъл трябва да се отбележи и друг специфичен белег на детерминативите. В речта те са обособени субективни лексеми – изразяват отношение на говорещото лице към съобщаваното от него събитие, експлицират авторов метатекст.

Следователно детерминативът е формално неизменяема, синтактично индиферентна дума, с абстрактно лексикално значение, сигнализираща актуализиращо експресивнооценъчно субективно отношение на адресанта към конструираното от него съобщение.

МЕЖДУМЕТИЕ

Междуметието (лат. *interjectio*) е най-несистемният и същевременно най-колоритен лексикален клас. Поради своята неденотативност и асинтагматичност тези думи се локализируют в периферията на езика, сближавайки се по характер с паралингвистични средства като жестове, мимики, тембър на гласа, темпо на речта, интонация и др. Заедно с детерминатива междуметието се определя като странична спрямо организацията на изречението дума. В повечето случаи е синтактично обособено от останалите сегменти в изказването, може да има собствено интонационно оформление и е винаги акцентувано. От морфологична гледна точка принадлежи към групата на неизменяемите лексеми. Най-отличителният белег на междуметието е експресивната му конотативна семантика, свързана с изразяването на силна емоционалност, на душевни състояния, чувства, усещания, волеизява, на звукоподражания като спонтанни реакции на действителността.

Етимологичните (същинските, първичните) междуметия най-често са едносрични: *а, е, о, ай, ах, ау, ох, ой, их, ех, ей, ба, дий, тю, уф, ух, ха, хо, брей, вай, пфу, тюх, хоп, хей, хъм, боц, бух, бам, бум, трак, туп, цап, грех, пляс, пльок, лап, кап* и др. Срещат се и двусрични, рядко и трисрични междуметия: *аха, ало, охо, ехо, ехе, ура, уха, бау, мяу, леле, ехей, аман, браво, варда, олеле, чирлик* и др.

Неетимологичните (производните, вторичните) междуметия съвпадат напълно или са сродни с думи от други части на речта (най-често пълнозначни), със словосъчетания или дори с цели изрази, които са конвертирали употребата си в емоционална, например: *огън, шут, марш, ужас, вълн, долу, стоп, майчице, боже, господи, привет, здрасти, чао, стига, скоро, леле мале, боже мой, боже господи, слава богу, по дяволите, всичко хубаво, дявол да го вземе* и др. Тъй като посочените думи и изрази притежават ясна изконна семантика, единственият открояващ ги като междуметия признак е експресивната им функционалност в конкретна речева ситуация, например: **Огън** (междуметие) *по противника!*, но *По противника открихме **огън*** (същ. име).

Деликатен е въпросът за семантиката на междуметията. Те не са от думите със самостоятелно значение, не притежават и свойствените функции на служебните части на речта. Макар да не назовават конкретен денотат, чрез своята експресивност междуметията конотират абстрактно понятие за чувственост, емоция, волеизява, звучене. Със семантиката на междуметията е свързана и възможността им да изпълняват предикативна функция чрез употреба на рудиментарни лексеми, например: *Спъна се и **пльок** в локвата; Замахна и **бам** по главата.*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото съчинение предлага неординарна подялба на думите от съвременния български речник. За постигане на целите изследователските усилия бяха насочени в няколко основни направления.

На първо място, за нас беше важно да представим в обогатен вид историята за първите членения на думите в древността, да проследим постепенното избистряне на класификационните възгледи, да стигнем до първите лексемни сегментации, основаващи се на ясни научни критерии. За същинско начало на учението за частите на речта приемаме осемчленната подялба на думите от прочутия александрийски граматик Аристарх Самотракийски (ок. 217 – 145 г.пр.н.е). В този вид с незначителни изменения моделът се прилага в продължение на почти двадесет века. През годините на римското владичество, Средновековието, Ренесанса и Великите географски

открития регистрираме новости предимно при лексико-граматичната обрисовка на отделните типове думи.

Като илюстрация на еволюцията в теоретическото и практическото осмисляне на учението за частите на речта направихме аналитично описание на руското граматично наследство от годините на XIX и XX век. Именно на руска научнолингвистична основа идеите на Аристарх за лексемна таксономия на базата на комплекс от критерии (с приоритет на морфологичния) намират благодатна среда за развитие. За това спомага и обстоятелството, че граматичният облик на руския език се експлицира от богато парадигматично (предимно флективно) многообразие. Ще добавим и факта, че няма сериозен руски езиковед, който да маргинализира в творчеството си въпроса за частите на речта. За разработката е важно, че българският език е сходен с руския по флективната обусловеност при изразяването на морфологичните категории и това предполага избора на идентични принципи и приоритети при класификация.

Тук е уместно да отбележим, че сред хилядите концепции и разработки, посветени на частите на речта в общото и в частното езикознание, в настоящия труд е отделено специално внимание само на тези постановки на чужди учени, които впечатляват с решенията си и декларират примарната роля на морфологичния (граматичния) фактор при класификацията на лексемите.

Не сме пропуснали и гледната точка на българската лингвистика по проблема. За съжаление, тук концептуалната палитра не е богата. При възрожденските граматични матрици на частите на речта по правило е повлияна от външен източник, като е видно съобразяването и със сакралната осемчленна подялба. За собствени възгледи по въпроса можем да говорим едва в граматиките, писани във времето на „жетварския период“. В годините след 1944 г. обаче, сякаш в унисон с обществено-политическото устройство на страната, се налага трайна унификация на постановките – с малки изключения частите на речта са 10 на брой и еднакви по състав. Няма изменения и в принципите на разпределение, при това без да се отделя необходимото внимание и задълбоченост на този фундаментален въпрос. Все пак срещат се и неординарни предложения при автори като М. Москов, Ст. Георгиев и Ю. Маслов.

При изграждането на нашия класификационен модел направихме няколко важни теоретични актуализации и обосновки. Беше изяснено, че класическият термин „части на речта“ не е най-релевантният за учението. По-коректна е формулировката „лексемни класове“, тъй като говорим за типологична сегментация на думи. В този смисъл особена значимост при таксономията придобиват тези характеристики на думата, които тя експлицира самостоятелно, без да е необходим контекст. В най-ярка степен това са нейните морфологично (формоизменително) обусловени граматични значения, изграждащи съответните

морфологични категории. Именно затова отреждаме примарна роля на морфологичния фактор при класификацията на българските лексемни единици. Не е без значение и обстоятелството, че българският език притежава богат набор от морфологични средства, чиято уникална комбинаторика откроява дадена част на речта. Казано с други думи, един лексемен клас трябва да обединява единици с еднакъв формообразователен потенциал, изразяващи съответно еднакви грамемни и морфологични категории. Ако в парадигмата на дадена част на речта е налице дефективност, тя не би трябвало да се взима под внимание при класифицирането, ако е логически обусловена. Като допълнително условие за обособяване на автономен клас ние изискваме да е налице изразяване на поне една свойствена морфологична категория в семантичен аспект¹. Ясно е, че морфологичният критерий работи с максимална сила само при изменяемите лексеми.

Според логико-семантичния критерий можем да говорим за денотативни и неденотативни думи, за думи названия, думи признаци, признаци на думите признаци, заместващи думи и пр. Това деление има философски аспект, релевантен с логическата подредба на човешкото понятийно мислене. Ако на този критерий се отреди първостепенна роля, таксономията на думите ще придобие различно изражение.

Според синтактичния критерий лексемите от една част на речта трябва да притежават идентични синтактични функции. Този фактор придобива ръководеща роля при сегментацията на неизменяемите думи.

Идеална работна предначертаност е дадена част на речта да бъде обособена на базата на уникалната си сплав от логико-семантични, морфологични и синтактични характеристики. За да действа прагматично обаче, класификационната процедура изисква „делегирането” на примарен статут на един от критериите. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че при някои типове думи един или дори два критерия се оказват нерелевантни.

Вече стана ясно, че при изменяемите думи отредихме първостепенната значимост на морфологичния фактор. Именно въз основа на граматични специфики в нашия делитбен модел са налице няколко иновативни решения. На първо място, даден е автономен статут на дискурсивите – т.нар. лични местоимения. Тяхна отличителна граматична експликация е категорията лице. Те са уникални и от логико-семантична гледна точка, тъй като обозначават фундаменталния за езика комуникативен дискурс. Утвърдените като числителни имена лексеми от типа *първи, втори, трети* квалифицираме като прилагателни имена. Причастието също получава автономност въз основа на свойствените за класа морфологични категории залог и състояние на действието.

---

¹ В таблицата с таксономични характеристики малко по-долу семантично свойствените категории за дадена част на речта са почернени.

В таксономичния модел липсва местоимението като част на речта. В морфологичен аспект т.нар. прономинални форми не формират хомогенна група и в това си качество не отговарят на изискванията за съвместимост в един лексикален клас. Не е докрай изяснено и функционално-семантичното им предназначение в езика (т.нар. заместваща функция), като и по този критерий те са хетерогенни. Според морфологичните характеристики разглежданите лексеми ги разпределяме в класовете на дискурсива, съществителното име, прилагателното име и наречието.

Сред неизменяемите думи нетрадиционно е присъствието на детерминатива като част на речта. По своята функционалност тази дума е непригодна за класа на наречието, тъй като не е дума признак и не е съответно част на изречението. По-голяма близост като че ли манифестира с частиците, но се отличава от тях със самостоятелната си семантика (макар понякога да е силно абстрактна) и най-вече по това, че изразява актуализиращо субективно отношение на говорещото лице към изказаното от него съобщение, т.е. модификацията при частиците е в пределите на думата, а при детерминативите – в пределите на изречението.

Работният дискурс води до извода, че делението на думите в даден език е пряко обвързано с познаването на неговите специфики, на неговата функционалност. Следователно няма класификационен модел, който да не бъде уязвим, тъй като изначално е обременен от субективността на изследователските тези. Това научно съчинение предлага само една от възможните гледни точки по проблема.

**ТАКСОНОМИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ
ЛЕКСЕМНИ КЛАСОВЕ**

Класове думи	Логико-семантични характеристики	Морфологични характеристики	Синтактични характеристики
Дискурсив	назоваваща (денотативна) функция	<ul style="list-style-type: none"> • лице • число • падеж (изразяването им е суплетивно) 	<ul style="list-style-type: none"> • подлог • допълнение • обстоятелствено пояснение • несъгласувано определение • приложение
Съществително име	назоваваща (денотативна) функция ЛГК: род ЛГР: нарицателни и собствени; лични и нелични; броими и неброими; конкретни и абстрактни; веществени и невеществени	<ul style="list-style-type: none"> • число • положение • апелативност 	<ul style="list-style-type: none"> • подлог • допълнение • обстоятелствено пояснение • несъгласувано определение • сказуемно определение • приложение
Числително име (само бройни)	назоваваща (денотативна) функция	<ul style="list-style-type: none"> • положение • одушевеност 	<ul style="list-style-type: none"> • несъгласувано определение • подлог
Прилагателно име	признак (статичен, атрибутивен) на съществително име ЛГР: качествени	<ul style="list-style-type: none"> • степенуване • род • число • положение 	<ul style="list-style-type: none"> • съгласувано определение • сказуемно определение

	и относителни		
Глагол	признак (действен, предикативен) на съществително име ЛГК: вид ЛГР: преходни и непреходни; лични и безлични; ФК: възвратни и невъзвратни; спрежения	<ul style="list-style-type: none"> • време • действен таксис • наклонение • осведоменост на говорещото лице • лице • число • род 	сказуемо
Причастие	признак (действен, непредикативен) на съществително име ЛГК: вид ЛГР: преходни и непреходни; възвратни и невъзвратни	<ul style="list-style-type: none"> • залог • състояние на действието • род • число • положение 	<ul style="list-style-type: none"> • съгласувано определение • сказуемно определение • обособена част
Наречие	признак на думите признаци	<ul style="list-style-type: none"> • степенуване 	<ul style="list-style-type: none"> • обстоятелствено пояснение • несъгласувано определение
Предлог	непълнозначна дума		служебна дума с релативна и регираща (управляваща) функция в езика по отношение на две пълнозначни синтактични единици, както и облигаторна предименна локализация
Съюз	непълнозначна		служебна дума със

	дума		свързващи функции
Частица	непълнозначна дума		служебна дума с модифициращи функции спрямо пълнозначна дума
Детерминатив	абстрактно значение; актуализираща модална семантика; експресивност		обособена субективна лексема, изразяваща отношение на говорещото лице към съобщаваното от него събитие
Междуметие	експресивна семантична конотация за абстрактно понятие, свързано с чувственост, емоция, волеизява, звучене; интонационно оформление; акцентуваност		синтактична обособеност

БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ, ЦИТИРАНИ В АВТОРЕФЕРАТА

Андрейчин, Любомир Димитров. Основна българска граматика. София: Издателство „Наука и изкуство”, 1978. 446 с.

Белински, Висарион Григориевич. Основания русской грамматики для первоначального обучения, составленные Виссарионом Белинским. Часть первая. Грамматика аналитическая (этимология). Москва: В типографии Николая Степанова. 1837.

Богоров, Иван Андреев. Първичка българска граматика (фототипно изд.). (с. н. Редакционна колегия: проф. Христо Първев, Ред.) София: Издателство "Наука и изкуство", 1986. – 130 + XVIII стр. + XII стр.

Богородицкий, Василий Алексеевич. Общий курс русской грамматики (изъ университетскихъ чтений). Издание 2-ое, исправленное и дополненное. Казань: Типо-литографія Императорскаго Университета. 1907. 268 с.

Виноградов, Виктор Владимирович. Русский язык (Грамматическое учение о слове), 4-е издание. Москва: Издательство „Русский язык”, 2001. 720 с. ISBN 5-200-03017-X.

Востоков, Александър Христофорович. Русская грамматика. Санкт Петербург: в Типографіи И. Глазунова, 1831. 449 с.

Георгиев, Владимир Иванов; Дуриданов, Иван Василев. Езикознание (четвърто издание). София: Издателство „Наука и изкуство”, 1978. 359 с.

Георгиев, Станьо Пенчев. Българска морфология. В. Търново: Издателство „Абагар”, 1991. 399 с. ISBN 954-427-019-1.

Георгиев, Станьо Пенчев; Русинов, Русин Цветков. Лексикология на българския книжовен език (трето издание). Велико Търново: Издателство „Абагар”, 1996. 318 с. ISBN 954-427-238-0.

Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. Главен редактор – проф. Стоян Стоянов. София: Издателство на българската академия на науките, 1983. 511 с.

Греч, Николай Иванович. Практическая русская грамматика. Санкт Петербург: в Типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго Воспитательнаго Дома, 1827. 579 с.

Груев, Йоаким Проичев. Основа за българска граматика. София: Издателство „Наука и изкуство”, 1987. 133 с.

Кодухов, Виталий Иванович. Общее языкознание. Москва: Издательство „Высшая школа”, 1974. 302 с.

Косовский, Борис Израилевич. Общее языкознание. Учение о слове и словарном составе языка. Минск: Издательство „Вышэйшая школа”, 1974. 270 с.

Куцаров, Иван Костадинов. Лекции по българска морфология. Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 1997. 216 с. ISBN 954-423-123-4.

Куцаров, Иван Костадинов. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 2007. 638 с. ISBN 978-954-423-376-1.

Ломоносов, Михаил Василичевич. Полное собрание сочинений. В 11 т. Т. 7. Труды по филологии, 1739 – 1758 г. / М. В. Ломоносов; [гл. ред. С. И. Вавилов и др.]; [Ред. В. В. Виноградов и др.]. М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. 1001 с.

Маслов, Юрий Сергеевич. Грамматика болгарского языка. Москва: „Высшая школа”, 1981. 407 с.

Москов, Моско Добрев. Проблемът за частите на речта. – В: *Български език и литература, кн. 2, 1986, с. 37 – 48.*

Неофит Рилски. Болгарска граматика (фототипно издание изд.). Редакционна колегия: проф. Хр. Първев, ст.н.с. В. Станков, доц. В. Попова, Т. Бехар. София: Издателство „Наука и изкуство”, 1984. 241 с.

Ницолова, Руселина Лозанова. Българска граматика. Морфология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2008. 524 с. ISBN 978-954-07-2738-7

Павлович – Дупничанин, Христаки. Граматика славеноболгарска. София: Издателство „Наука и изкуство”, 1985. 74 с.

Павский, Герасим Петрович. Филологические наблюдения над составом русского языка. Второе разсуждение. Санкт Петербург: Въ Типографіи ИМПЕРАТОРСКОЙ Академіи Наукъ, 1842. 356 с.

Пашов, Петър Минков. Практическа българска граматика. Второ допълнено издание. София: Издателство „Просвета”, 1994. 423 с. ISBN 954-01-0339-8.

Пешковский, Александр Матвеевич. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 2-е. Москва, 1920; 8-е изд., доп. Москва: Издательство „Языки славянской культуры, 2001. 510 с. ISBN 5-94457-019-9.

Русская граматика. Том I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Главный редактор – д.ф.н. Н. Ю. Шведова. Москва: Издательство „Наука”, 1982. 783 с.

Стоянов, Стоян Иванов. Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. София: Издателство „Наука и изкуство”, 1964. 463 с.

Супрун, Адам Евгеньевич. Части речи в русском языке. Москва: Издательство „Просвещение”, 1971. 135 с.

Теодоров – Балан, Александър Стоянов. Нова българска граматика. София: Издателство „Т. Ф. Чипевъ”, 1940. 488 с.

Теодоров – Балан, Александър Стоянов. Нова българска граматика за всякого. Отдел трети. Неменитни думи. Свезка четвърта. София: Издание на българската академия на науките, 1961, с. 417 – 568.

Шахматов, Алексей Александрович. Синтаксис русского языка (издание третье). Москва: Издательство „Эдиториал УРСС”, 2001. 624 с. ISBN 5-8360-0263-0.

Щерба, Лев Владимирович. О частях речи в русском языке. – В: *Избранные работы по русскому языку*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957, с. 63 – 84.

Lieber, Rochelle. *Introducing Morphology* (second edition). First published 2010. Cambridge University Press, 2016.

Електронни източници

Дурново, Николай Николаевич. Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины. ЛитМир – Электронная Библиотека. Москва: Издатель: Флинта: Наука, 2001. ISBN 5-89349-377-x, 5-02-002756-1
<https://www.litmir.me/bd/?b=211646>

Cankof, A. Kyriak; Cankof, D. Kyriak. *Grammatik der bulgarischen Sprache*. Виена, 1852. електронно издание. <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/1228>

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Това е първото мащабно научно изследване в родното езикознание, ангажирано центростремително с учението за частите на речта и с класификацията на лексемите от българския речник.

2. Предложеният таксономичен модел от дванадесет части на речта е иновативен и се различава съществено от традиционните членения на думите в съвременното българско езикознание. Актуализиран е терминологичният инвентар, осъвременени са вижданията по фундаменталния проблем за принципите за класификация.

3. За първи път т.нар. лични местоимения са обособени като самостоятелна лексемна класа, наречен дискурсив. Защитено е автономното място в системата на причастията и на детерминативните думи. В групата на прилагателните имена попадат т.нар. числителни редни имена. Отсъства класът на местоименията, чийто словен запас е разпределен сред дискурсивите, съществителните имена, прилагателните имена и наречията.

4. Направен е опит за осъвременено дефиниране на частите на речта. Конструирани са нови морфологични категории – апелативност (в рамките на съществителното име), одушевеност (в рамките на числителното име), осведоменост на говорещото лице (в рамките на глагола), залог и състояние на действието (в рамките на причастията).

5. За първи път в научно съчинение, писано на български език, е направен задълбочен и аналитичен преглед на най-важните концепции за частите на речта в руското езикознание в периода от М. В. Ломоносов до излизането на Граматиката на Института за руски език към Академията на науките от 1982 година.

6. Обособена е специална глава за възникването и развоя на учението за частите на речта от древността до края на XVIII век, като е въведена нова фактология.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Куцаров, Константин: Морфологична категория състояние на действието при причастията. *Научни трудове в памет на Георги Герджиков*, с. 150 – 167. Съставители: Тодор Бояджиев, Венче Попова, Красимира Алексова.

Университетско издателство „Св. Климент Охридски”. София, 2011. ISBN 978-954-07-2992-3.

Куцаров, Константин: Същност и граматически облик на съвременното българско причастие. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, Т. 49, кн. 1*, сб. А. Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2011, с. 97 – 101. ISSN 08610029.

Куцаров, Константин: Още веднъж за възникването и развоя на теорията за частите на речта в античността. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски”, Т. 51, кн. 1, сб. Б.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2013, с. 151 – 160.

Куцаров, Константин: Квалификация на детерминативните думи като части на речта. *Obraz świętości – świętość w obrazie*. Redakcja naukowa – Izabela Lis-Wielgosz, Wojciech Józwiak, Paweł Dziadul, с. 234 – 241. Poznań, 2014. ISBN 978-83-93-96-94-0-1.

Куцаров, Константин: Значение и принос на "Российская грамматика" от Михаил В. Ломоносов в контекста на теорията за частите на речта. *Научни перспективи в съвременната българистика*. Материали от международната конференция по случай 60 години от основаването на специалност “Българска филология” в университета „Лоранд Йотвъош”. Редактори: Мария Дудаш, Кристина Менхарт, Наталия Няголова, с. 175 – 179. Печатница „Старкис” ООД (Nyomda “Starkiss”). Будапеща, 2015. ISBN 978-963-12-2873-1.

Куцаров, Константин: Концепцията за частите на речта в лингвистичната риторика на Василий Алексеевич Богородицки. *Българистични четения – Сегед 2015*. Международна научна конференция – Сегед, Унгария, 11 – 12 юни 2015 г. Редактори: Габор Л. Балаж, Моника Фаркаш Барати, Хенриета Майорош с. 197 – 201. JATEPres, Szeged 2016. ISBN 978-963-315-313-0.

Куцаров, Константин: Частите на речта в „Синтаксис руского языка” от Алексей Александрович Шахматов. *Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık. Sempozyumu 21-23 Ekim 2015 / Edirne. Bildiriler*. Editörler: Yukşel Topaloğlu, Barış B. Acar, Ayşe Nur Özdemir, Seda Çetin. Trakya Üniversitesi. ISBN: 978-975-374-200-9 <http://sozsaglik.trakya.edu.tr/>. (електронно издание).

Куцаров, Константин: Лингвистичните концепции на Ф. Ф. Фортунатов в контекста на учението за частите на речта. – В: *Да (пре)откриваш думите. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска*. Съставители: проф. д.ф.н. Диана Иванова, доц. д-р Красимира Чакърлова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2015, с. 71 – 76. ISBN 978-619-202-081-1.

Куцаров, Константин: Новаторски подход при класификацията на частите на речта в „Русский синтаксис в научном освещении” от Александър Матвеевич Пешковски. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий*

Хилендарски”, Т. 55, кн. 1, сб. Б. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски”, 2017, с. 147 – 156. ISSN 0861-0029.

Куцаров, Константин: Кулминация на теоретичните възгледи за частите на речта в руското езикознание в „Русский язык (грамматическое учение о слове)” от В. В. Виноградов. – В: *Aut inveniam viam, aut faciam*. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров. Редколегия: доц. д-р М. Илиева, отг. редактор, доц. д-р Верка Иванова, доц. д-р Владислав Маринов, гл. ас. д-р Велин Петров. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, предпечат и печат – Фабер, 2019, с. 468 – 474. ISBN 978-619-208-188-1.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	3
ГЛАВА ПЪРВА: <i>Класификации на думите през Античността и Средновековието.....</i>	4
ГЛАВА ВТОРА: <i>Развой на учението за частите на речта в руското езикознание след граматиката на Михаил В. Ломоносов.....</i>	8
ГЛАВА ТРЕТА: <i>Концепциите за частите на речта в българското езикознание.....</i>	15
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА: <i>Класове думи в съвременния български език.....</i>	27
1. Учението за частите на речта в планетата на езикознанието.....	27
2. „Частии на речта”, „класове думи в езика” или „класове лексеми в езика”.....	27
3. Понятията „дума” и „лексема”.....	28
4. Критерии за класификация на лексемите в съвременния български език.....	30
<i>Дискурсив.....</i>	33
<i>Съществително име.....</i>	35
<i>Числително име.....</i>	37
<i>Прилагателно име.....</i>	39
<i>Глагол.....</i>	41
<i>Причастие.....</i>	43
<i>Наречие.....</i>	46
<i>Предлог.....</i>	47
<i>Съюз.....</i>	48
<i>Частииа.....</i>	49
<i>Детерминатив.....</i>	50
<i>Междуметие.....</i>	51
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	52
ТАКСОНОМИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЛЕКСЕМНИ КЛАСОВЕ.....	56
БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ, ЦИТИРАНИ В АВТОРЕФЕРАТА.....	58
НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	61
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	62